

Arno Rafael Cederberg ja Eesti Vabariigi arhiivinduse algus

Mihkel Truman*

Eesti riiklike arhiivide rajamisele 1920. aastate algul on saja aasta jooksul põhjalikumalt tähelepanu pööratud üllatavalt napilt ning sedagi sageli möödaminnes. Mõnevõrra on omariikluse algusaastate arhiivide korraldamist 1930. aastatel käsitletud peamiselt toonane Keskarhiivi juhataja Otto Liiv,¹ hilisematel kümnenditel aga Peep Pillak,² Lea Leppik,³ Ene Hiio⁴ ja Birgit Kibal.⁵ Eesti arhiivinduse algust on uurinud ka soome teadlased Raimo Pohjola,⁶ Eija Juujärvi⁷ ning Timo Rui,⁸ kes on seda teinud peaaesjalikult Tartu ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo professori ja arhiivikomisjoni/arhiivinõukogu esimehe Arno Rafael Cederbergi tegevust uurides. Seega püüabki käesolev artikkel senisest põhjalikumalt avada ja analüüsida arhiivinõukogu sihte ja tööd ning selle tulemusi eeskätt riigiarhiivi ja keskarhiivi asutamisel ning hävimisohus arhivaalide päästmisel.

Arhiivindusest Eestis enne 1920. aastat

Esimeks organisatsiooniks, mis seadis endale üheks tegevussihiks eesti rahva ajalugu puudutavate kirjalike allikate kogumise, on üldiselt peetud Eesti Kirjameeste Seltsi (EKmS, asutatud 1872). Ent hoolimata sellest, et juba oma tegevuse algul märgiti põhikirjas ära, et seltsil on plaanis rajada raamatukogu ja muuseum, kuhu hakatakse koguma kõikvõimalikku, „mis Seltsi liikmetele õpetuseks ja vaimu harimise abiks võivad olla“,⁹ suudeti Otto Liivi hinnangul aja jooksul luua küll esinduslik raamatukogu, kuid dokumentide ja käsikirjade kogumine jäi tagasihoidlikuks. Selle peamise põhjusena nimetab Liiv konkreetse töökava puudumist ning seltsi

* Mihkel Truman (1984), MA, Tartu ülikool, doktorant, mihkel.truman@ut.ee

¹ O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritustest Eesti iseseisvumiseni. – Ajalooline Ajakiri 1932, nr. 1, lk. 15–36; O. Liiv. Eesti arhiivinduse ajalooline areng. – Arhiivinduse käsiraamat. II. Toim. O. Liiv. Tartu, 1936, lk. 7–30; R. Övel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest. – Ajalooline Ajakiri 1930, nr. 1–2, lk. 52–76.

² P. Pillak. Ajaloolise arhiivi asutamine ja Tartu Ülikool. – Kleio 1991, nr. 3, lk. 56–59.

³ L. Leppik. Balti kindralkuberneri arhiivi lugu. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 7 (14). Tartu, 2001, lk. 9–24; L. Leppik. Friedrich Ninive ajalooarhiivi ülesehitaja ja igavene kt. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 4 (11). Tartu, 1999, lk. 91–118.

⁴ E. Hiio. Vallaomavalitsused ja vallaarhiivid läbi aegade. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 4 (11). Tartu, 1999, lk. 71–90.

⁵ B. Kibal. 1935. aasta arhiiviseadus eel- ja järellugudega. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 4 (11). Tartu, 1999, lk. 153–190.

⁶ R. Pohjola. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse sünd. – Kultuurisild üle Soome lahe. Eesti-Soome akadeemilised ja kultuurisuhted 1918–1944. Tartu, 2005, lk. 373–401.

⁷ E. Juujärvi. Historian uupumaton työmies A. R. Cederberg. Historiatutkija, arkistomatkaaja ja isänmaanystävä. – Arno Rafael Cederberg. Kansainvälinen historiantutkija ja organisaattori. Pohjois-Karjalan historiallisen yhdistyksen vuosikirja 5. Toim. A. Vallius. Joensuu, 1997, lk. 8–112.

⁸ T. Rui. Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor A. R. Cederberg. – Arno Rafael Cederberg. Kansainvälinen historiantutkija ja organisaattori. Pohjois-Karjalan historiallisen yhdistyksen vuosikirja 5. Toim. A. Vallius. Joensuu, 1997, lk. 113–144.

⁹ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873. Tartu, 1873, lk. II.

liikmete puudulikku arusaamist kirjalike mälestiste koordineeritud kogumise olulisusest.¹⁰

1891. aastal hakkas Tartu ülikoolis klassikalisi keeli tudeerival ja Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS, asutatud 1870) kuuluval Oskar Kallasel mõttes mõlkuma, et „küll oleks mõnus, kui kuskil sarnast, meie minevikku käsitlevat materjali alal hoitaks“. Kuna EKMS oli sellal juba haaratud sisetülidest ning Õpetatud Eesti Seltsil (ÕES, asutatud 1838) puudus sedasorti ettevõtmise vastu suurem huvi, ei teadnud Kallas, kes peaks selle ülesande enda kanda võtma. Küll aga märkis ta oma päevikusse, et peale raamatute peaks „EÜS-i arhiivi jaoks korjatama eesti kirjanikkude elulugusid ja päevapilte“.¹¹ Kallase mõte formuleerus juba sama aasta novembris Villem Reimani ettepanekus asutada EÜS-i muuseumi kõrvale ka „tähtsate Eesti meeste piltide ja käekirjade kogu“. Ja nagu kinnitab Johan Köpp oma EÜS-i ajalugu käsitlevas teoses, annetati peagi seltsile mõnede eesti kirjanike elulood, fotod ning käskkirjad.¹²

Mõnevõrra suurema hoo saab ajaloolise väärtusega dokumentide kogumine EÜS-is sisse pärast seda, kui EKMS 1893. aastal suletakse ning selle raamatukogu koos arhivaalidega EÜS-ile üle antakse. 1896. aastal koostatud nimistust on näha, et EÜS-i kogu sisaldab erilaadseid ning väärtuslikke arhivaale 17. sajandist alates – vakuraamatud, seadustekogud, teo- ja raharendilepingud jpm.¹³

Esimese laiemale avalikkusele suunatud üleskutse rahvatraditsiooni kõrvale ka ajaloolisi dokumente koguda teeb Ado Grenzstein oma 1898. aastal ilmunud brošüüris „Kirjakogu“. Ta seab eesmärgiks koguda kõikvõimalikku ainet eesti rahva elu kõikide aspektide kohta ning seda nii minevikus kui ka olevikus: rahva eluolu, põllumajandus, hariduselu, usuelu, teoorjus ja -rent, politsei- ja kohtuvõim, kultuur, seltsielu jne.¹⁴ Paraku tuleb Grenzsteini üleskutsele hinnangut andes nõustuda Otto Liiviga, kes sedastab, et brošüüris esitatud loetelu on ebasüsteemaatiline. Ja kuna ambitsioonika kogumistöö tarvis puudusid instruksioonid, pälvis üleskutse suhteliselt tagasihoidlikku tähelepanu.¹⁵

Tõsisema huvi kirjalike ajalooallikate kogumise vastu tõi kaasa 1905. aasta revolutsioon, õieti küll teated mässulisematel päevadel hävitatud allikate ulatusest. Olulisemateks organisatsioonideks materjalide koondamise koordineermisel kujunesid Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS, asutatud 1907) ajalootoimkond ning Eesti Rahva Muuseum (ERM, asutatud 1909).¹⁶

EKS-is asetus kogumistöö kavakindlamale alusele 1909. aastast ning seda tänu arhiivitöökogemusega Villem Reimanile. Avalikkusele selgitati ajaloo- ja kultuurilooliste allikate kogumise ning EKS-ile annetamise või laenamise tähtsust, iseäranis rõhutatakse nende dokumentide säilitamise vajadust, mis aitavad valgust heita Eesti poliitilisele, majanduse ning hariduse ajaloole.¹⁷ Laiemale üldsusele suunatud üleskutse avaldas Reiman paar aastat hiljem ajakirjas Eesti Kirjandus, esitades üksikasjalikud instruksioonid nii kirjaliku ainese kui ka suulise pärimuse temaatiliseks kogumiseks. „Kirjalike mälestuste“ all nimetab ta väljapaistvate isikute mälestusi, päevaraamatuid ja kirjavahetusi; erinevate asutuste või ettevõtmiste märgukirju ja aruandeid; valitsuse-, kiriku- ja kohtuarhiividest pärit protokolle, kaebekirju, revisjoni- ja vakuraamatuid, lepinguid; poliitikaelu kajastavat „sõimu ja nalju“, pamflette ja näidendeid; oluliste isikute ja paikade fotosid jne.¹⁸

Ilmselt oli nüüdne üleskutse võrreldes Grenzsteini omaga oluliselt selgem ja haaravam, sest EKS-i kirjalike allikate kogu kasvas järgnevalt tublisti ning Reimani eesmärgil luua Eesti

¹⁰ O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, lk. 16–17.

¹¹ O. Kallas. Mälestisi Eesti arhiivinduse alalt. – Eesti Kirjandus 1932, nr. 2, lk. 76.

¹² J. Köpp. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I. 1870–1905. Uppsala, 1953, lk. 172.

¹³ O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, lk. 18.

¹⁴ A. Grenzstein. Kirjakogu. Jurjev, 1898, lk. 6–7.

¹⁵ O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, lk. 20.

¹⁶ *Ibid.*, lk. 21.

¹⁷ V. Reiman. Ajaloo-toimekonna aruanne. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat II. Tartu, 1910, lk. 94–95.

¹⁸ V. Reiman. Ajalooliste mälestuste korjamine. – Eesti Kirjandus 1911, nr. 6, lk. 210–211.

ajalooline arhiiv näis üha enam põhjust olevat.¹⁹ Vähehaaval tekkisid seltsil võimalused osta ka eraarhiive. Nii näiteks soetati 1911. aastal 150 rubla eest valdav osa Friedrich Reinhold Kreutzwaldi eraarhiivist, mis sisaldas muu hulgas ka „Kalevipoja“ algmaterjale, ning 1915. aastal 100 rubla väärtuses Mihkel Veske käsikirjalist pärandit.²⁰ Ent palju saadakse jätkuvalt ka annetustena, näiteks Juhan Kunderist ja Jaan Adamsonist jäänud materjale.²¹

Eesti Rahva Muuseumi samalaadse kogumistöö eestvedaja oli nagu kümmekond aastat varem EÜS-iski Oskar Kallas, kes keskendus eesti kultuuri puudutavate kirjalike allikate kogumisele. Vastav ülesanne fikseeriti ka ERM-i esimeses, 1909. aastal vastu võetud põhikirjas, milles öeldakse: „Museum korjab kunstitooteid, trükitöösid ja käsikirjalisi aineid Eesti rahva edenemiskäigu endisest ja käesolevast ajast.“²²

Õigupoolest panid ERM-i kogudele aluse arhiivimaterjalid, mille EÜS 1909. aastal muuseumile üle andis. Nii nagu EKS-is, hakkavad järgnevatel aastatel ka ERM-i kogud täienema: 1914. aastaks on muuseumile üle antud Lydia Koidula, Jakob Hurda, Mihkel Veske jt. ärkamisaja tegelaste kirjavahetust, dokumente Mustjala kiriku arhiivist jm.²³ Et tulemuslikumalt töötada ning mitte teineteist tarbetult dubleerida, leppisid ERM ja EKS juba 1910. aastal kokku, et EKS kogub kirjalikke allikaid ning ERM esemelist vanavara.²⁴

Ent alustatud kogumistöö lõi kõikjal segi 1915. aastal Balti kubermangudesse jõudnud sõjategevus. Keskvalitsus andis korralduse alustada eeltöid ametiasutuste, ettevõtete ja isikute ning nende vara, sh. mõistagi ka arhiivide evakueerimiseks Venemaa sisekubermangudesse. Ehkki mitmed asutused sattusid paanikasse, ei pidanud üleüldist evakueerumist kaugeltki kõik hädatarvilikuks ning töötasid sellele jõudumööda vastugi, nagu Põhja-Balti Abiandmise Komitee või Eestimaa rüütelkond.²⁵

Kuna Eesti Kirjanduse Seltsi arhiiv oli paigutatud suuremas osas Põhja-Liivimaa Linnade Hüpoteeği tulekindlasse kappi, osalt aga ka ERM-i spetsiaalsesse kappi, siis otsustati tõsisema häda korral Venemaale evakueerida vaid arhiivi väärtuslikum osa.²⁶ ERM-is mõeldi kogude evakueerimisele tõsisemalt: Oskar Kallas leppis Petrogradi Aleksander III muuseumiga kokku, et ERM-i vara saadetakse sinna hoiule. Selle tarvis oli ERM-ile juba vaguneidki antud, ent hoolimata Riia evakueerimisest ja Pärnu pommitamisest kogusid esialgu Venemaale siiski ei saadetud.²⁷ Võrdlusena tasub siiski märkida, et kuigi 1915. aasta sügisel alustati Tartu ülikooli varade evakueerimist Sise-Venemaale ning see jätkus ka järgnevatel aastatel, iseäranis pärast Riia langemist 1917. aastal, siis hoolimata sellest, et raamatukogu oli viidud juba Nižni-Novgorodi ja Permi, ei suutnud ülikooli nõukogu ülikooli evakueerimise osas lõplikke otsuseid vastu võtta ja sisuliselt jäi kogu ülikooli arhiiv Tartusse. Ent kui ülikoolil oli täpne ülevaade oma evakueeritud varadest, siis paljudel siinsetel riiklikel ametiasutustel polnud lõpuks aimugi, kuhu nende arhiivid ja muu varandus toimetati.²⁸ Jättes kõrvale need arhiivid ja arhiiviosad, mis Venemaale viiduna kaduma läksid või kodusõja tingimusi hävisid, said Eestisse jäänud arhiivid tublisti kannatada 1917. aasta revolutsioonipäevil, mil rüüstati kohtu-, politsei- ja sandarmeeriaasutusi ning põletati neis säilitatavaid arhiive. Iseäranis suurt kahju kandsid Eestimaa kubermanguvalitsuse arhiivid, kui 2. märtsil süüdatud Toompea vanglast levis tuli

¹⁹ O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, lk. 24.

²⁰ T. Rosenberg. Eesti Kirjanduse Seltsi ajalooimkonna tegevusest 1908–1940. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2008. Tartu, 2009, lk. 12.

²¹ O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, lk. 24.

²² Eesti Rahva Muuseumi põhjuskiri. Tartu, 1909, lk. 5.

²³ E. Eisenschmidt. Eesti Rahva Muuseumi üleüldise tegevuse ülevaade 1914. a. kohta. – Eesti Kirjandus 1915, nr. 4, lk. 103.

²⁴ Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat III. Tartu, 1911, lk. 4.

²⁵ O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, lk. 25–26.

²⁶ Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VIII. Tartu, 1916, lk. 22–23.

²⁷ Eesti Rahva Muuseum 1915. Tartu, 1916, lk. 3–4.

²⁸ O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, lk. 27–28.

kubermanguvalitsuse asutuste ruumidesse.²⁹ Lisaks rüüstamistele ja tulekahjudele hävis arhiivaale suurel hulgal ka seetõttu, et osalt kasutati neid kütteks ning osalt müüdi paberivabrikule. Paraku hävitati arhiive või vähemalt nende osi sihilikult veel Vabadussõjagi päevil, mil enamlaste lähenemise hirmus vabaneti osast tundlikuma sisuga dokumentidest – näiteks hävitati Eestimaa rüütelkonna arhiivis rüütelkonna 1917. ja 1918. aasta kirjavahetus.³⁰

Kogu planeeritud ja juhusliku hävitustöö kõrval püüti arhiive siiski jõudumööda ka päästa. Näiteks kui 1915. aastal teatati ajalehtedes, et vallavalitsused peavad evakueerimise käigus oma arhiivid hävitama, võttes sõjategevuse eest põgenedes kaasa vaid kirjavahetuse, pöördus ERM-i juhtkond viivitamata Liivi- ja Eestimaa kuberneride poole palvega, et hävitamisele määratud valla- ja vallakohtuarhiivide osad antaks ERM-i valdusse. Eestimaa kubeneri vastus oli eitav.³¹

ERM-i tegevus aja- ja kultuurilooliste materjalide päästmisel ja kogumisel osutub isearanis oluliseks 1917. aastal, mil oht rahva ajaloolisele pärandile saab kõigile selgeks. Nii näiteks anti juba 1917. aasta kevadel Eestimaa kubermangu abikomissari Kaarel Partsi otsusel ERM-i hoolde Tartu trükivalitsuse arhiiv koos muu inventariga.³² Sama aasta sügiseks formuleeritakse selgesõnaliselt „erilise ajaloolise arhiivi“ rajamise vajadus muuseumi juurde, millega seoses pöördub ERM-i juhatus septembris palvekirjaga ka Maanõukogu poole, et see edaspidi ajaloolise tähtsusega dokumendid ERM-ile edastaks, kui tal just endal arhiivloomise plaane ei ole.³³

Koos ajakirjanduses avaldatud üleskutsetega päästa ja koguda väärtuslikke arhiive ja dokumendikogusid tutvustatakse alates 1918. aasta kevadest ka mõtet, et ERM-i käsikirjakogust peaks tulevikus kujunema „meie maa ja rahva ajalooline keskarhiiv“.³⁴ Üksikasjalikumalt arutati ajalooarhiivi asutamise tähtsust ja eesmärke 1918. aasta juuni keskel ERM-i üldkoosolekul, kus muuseumi asjaajaja Edgar Eisenschmidt rõhutas taas vajadust rajada Eesti keskraamatukogu juurde ka ajalooline arhiiv, kuhu tulevikus koondataks kõik Eesti ja eestlaste ajalugu puudutavad dokumendid. Samuti märgib ta ära, et ehkki suuremate arhiivide – eeskätt valdade ja kohtuasutuste dokumendikogude – ülevõtmiseks on samme astutud, ei ole need senini veel tulemusi andnud.³⁵ 12. augustil esitati Maanõukogule kava koguda ajalooliselt oluline arhiiviaines ERM-i või loodavasse keskarhiivi, millele aga vastust ei saadud.³⁶ ERM ei lasknud end oma eesmärkides aga väärata, vaid esitas 1919. aasta veebruaris nüüd juba Eesti Ajutisele Valitsusele³⁷ ning märtsi lõpus Haridusministeeriumile ettepaneku asutada ministeeriumi alluvuses muuseumi juurde ajalooline keskarhiiv.³⁸

Oskar Kallase vahepealsed ponnistused olid aga sootuks suurejoonelisemad. Kohe pärast Saksa okupatsiooni lõppu 1918. aasta novembris oli ta koostanud Eesti muinsuskaitse valitsuse loomise kava, mille põhjal esitas Eesti Akadeemilise Ühenduse egiidi all Ajutisele Valitsusele ettepaneku asutada iseseisev muinsuskaitseministeerium, mille koordineerida jäänuks arhiivide, raamatukogude ja muuseumide tegevus. Üheks esime-

²⁹ J. Elepson. Arhiivaalide tule läbi hukkimine Tallinna Toompea lossis Wene revolutsiooni algul 2., 3. ja 4. märtsil 1917. a. – Päevaleht, 22.09.1923, nr. 252, lk. 2.

³⁰ E. von Dellingshausen. Kodumaa teenistuses. Tallinn, 2011, lk. 5.

³¹ Eesti Rahva Museum 1915, lk. 7.

³² R. Antik. Eesti rahvuslik arhiiv-raamatukogu. – Raamatukogu 1929, nr. 2, lk. 119.

³³ O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritustest Eesti iseseisvumiseni, lk. 31.

³⁴ Üleskutse. – Postimees, 18.03.1918, nr. 17, lk. 2; [E. Eisenschmidt]. Ärge hävitage arhiivisid. – Postimees, 4.07.1918, nr. 102, lk. 2.

³⁵ E. Eisenschmidt. Eesti Rahva Museumi tegevuse ülevaade 1916. ja 1917. aastal. – Eesti Rahva Museum 1916 ja 1917. Tartu, 1918, lk. 12–13.

³⁶ R. Pohjola. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse sünd, lk. 380–381.

³⁷ O. Liiv. Das staatliche Archivwesen in Estland bis zur Gründung des Staatszentralarchivs. – Sitzungs der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1931. Tartu, 1932, lk. 186–188.

³⁸ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.1108.5.45, l. 1–1p. ERM-i märgukiri Haridusministeeriumile. Tartu, 31. III 1919.

seks arhiivindusalaseks ülesandeks pidi saama riigiarhiivi loomine.³⁹

EKS-i ja ERM-i ponnistuste kõrval Eesti arhiivinduse korraldamispüüetes ei saa siiski päris tähelepanuta jätta ka Eestimaa rüütelkonda. Nimelt võttis rüütelkond 1909. aastal ametisse arhiivaari Paul von der Osten-Sackeni, kelle eestvõttel algas põhjalik rüütelkonna arhiivi ümberkorraldamine eesmärgiga asutada Eestimaa maa-arhiiv. Ehkki algatus leidis aadlimõisatest rüütelkonna arhiivi deponeeritavate dokumendikogude kujul positiivset tagasisidet, sai siingi üldise eesmärgi elluviimisel takistuseks alanud sõda. Maa-arhiivi rajamise küsimus tuleb uuesti päevakorda 1917. aasta suve lõpus, mil rüütelkond sai korralduse anda osa omavalitsusasutusi Eesti Ajutise Maanõukogu alluvusse. Arutades septembri algul rüütelkonna arhiivi saatust, nõustus Eestimaa rüütelkonna komitee arhiivaar Osten-Sackeni kirjaliku arvamusega, mille kohaselt ei tohiks rüütelkonna arhiivi rüütelkonnast eraldada, vaid see tuleks ümber nimetada provintsiaalarhiiviks ning paigutada rüütelkonna hoonesse ka vana kubermanguvalitsuse, kreisilinnade ning Tallinna ringkonnakohtu arhiivid, võimaluse korral muudki säilikud, mis võivad eraisikute valduses kergesti ohtu sattuda.⁴⁰

Ehkki maa-arhiiv jäi loomata (õieti oligi selle eesmärk olnud ju vältida Eestimaa rüütelkonna arhiivi sattumist Maanõukogu valdusesse), tuli 1918. aasta suvel ette võtta riigiarhiivi loomine, sedakorda selleks, et päästa Toompea lossis asuvaid arhiivifonde. Nimelt algas Saksa okupatsiooniga põhjalik ametiasutuste arhiivide segipaiskamine. Kuna senistesse kubermanguvalitsuse ruumidesse sooviti rajada ohvitseride kasiino, siis paigutati arhivaalid huupi lossi keldritesse, pööningutele, tornidesse, osa kogunisti suletud äride ruumidesse. Keldrites ja pööningutel hakkasid dokumendikogud liigse niiskuse ja vihmavett läbi laskvate katuste tõttu peagi mädanema. Et arhiivid kiiresti päästa, avaldas Osten-Sacken koos teiste asjast huvitatutega sõjaväevõimude sedalaadi toimimise vastu protesti ning kasiino sisseseadmine arhiivi ruumidesse suudeti peatada.⁴¹

Hoolimata sellest, et ka riigiarhiiv jäi lühiajaliseks jäänud Saksa okupatsiooni tõttu lõplikult ellu kutsumata, suudeti Osten-Sackeni eestvedamisel siiski päästa oluline osa erinevate asutuste arhiividest, mis muidu oleksid tõenäoliselt hävinud.⁴²

Arhiivinduse korraldamine Eestis Arno Rafael Cederbergi juhtimisel 1920–1922

Kui 1919. aasta südasuvel jõudis soome ajaloolase Arno Rafael Cederbergini teade, et teda oli käinud Helsingis otsimas loodava eestikeelse Tartu ülikooli kuraator Peeter Põld ning tundnud tema vastu – rahvaluuleprofessori Viljo Johannes Mansikka soovitusel⁴³ – huvi kui potentsiaalse Eesti Vabariigi Tartu ülikooli professori vastu, oli Cederberg küll meelitatud, ent üldsegi mitte kindel, et ta ametliku kutse korral Tartusse tulema soostuks.⁴⁴ Hoolimata esialgsest skepsisest pöördus Cederberg lähemate teadete saamiseks siiski Helsingi Eesti saatkonna asjuri Oskar Kallase poole.⁴⁵ Tõenäoliselt oli nii Kallaselt saadud teabel kui ka Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna dekaani kt. Jaan Jõgeveri ametlikul kutsel oma mõju,⁴⁶ sest juba augusti lõpus saatis Kallas kuraator Põllule kirja, millele oli lisatud Cederbergi *curriculum vitae*.⁴⁷

³⁹ O. Kallas. Mälestisi Eesti arhiivinduse alalt, lk. 80–81.

⁴⁰ O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, lk. 33–34.

⁴¹ R. Övel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 61; O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, lk. 34.

⁴² O. Liiv. Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, lk. 35.

⁴³ T. Rui. Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor A. R. Cederberg, lk. 115.

⁴⁴ Kansallisarkisto (edaspidi KA), Cederberg 24. A. R. Cederbergi päevik, 24. VIII 1919.

⁴⁵ R. Pohjola. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse sünni, lk. 376.

⁴⁶ KA, Cederberg 3. J. Jõgeveri kiri A. R. Cederbergile. Tartu, VIII 1919.

⁴⁷ RA, EAA.2100.2.83, l. 1–3. O. Kallase kiri P. Põllule ning A. R. Cederbergi *curriculum vitae*. Helsingi, 30. VIII 1919.

Cederbergi lõplikud kõhklused pakumise vastuvõtmise suhtes hajutas septembri algul pärale jõudnud Jõgeveri kiri, millest ta sai teada, et ehkki ülikooli raamatukogu on suures osas veel Voronežis, on kasutusvalmis ÕES-i palju väärtuslikku sisaldav raamatukogu ning et ülikooli valdusesse on antud endiste Balti kubermangude kindralkuberneri arhiivid, lisaks ootavat teaduslikku korraldamist ERM-i arhiivkogud.⁴⁸ Need teated valmistasid Cederbergile siirast rõõmu, sest lõpuks ometi olid teda ootamas ülesanded, millega tegeldes sai ta end päriselt proovile panna.⁴⁹

Kuigi Cederberg oli valmis Tartus tööle asuma alles 1920. aasta jaanuarist, hakkas ta end viivitamata Eesti ajaloo- teaduse ja arhiivinduse olukorraga kurssi viima. Arhiiviküsimused näisid talle isearanis huvi pakkuvat, sest juba septembri lõpuks saatis ta Kallasele memorandumi, milles esitas omapoolsed ettepanekud

Venemaale evakueeritud arhiivide tagasitoomise kohta. Näiteks pidas ta tarvilikuks leppida Eesti ja Venemaa rahuläbirääkimistel kokku põhimõtted, mille alusel evakueeritud varad tagastatakse, samuti tuli tema nägemuses moodustada reevakueerimise korraldamiseks omaette komisjon.⁵⁰

Lisaks on Keskarhiivi 1920. aasta tegevusaruandes märgitud, et Cederberg oli veel enne rahvusülikooli avamisüritustele sõitmist esitanud „Eesti saadiku Kallase kaudu Vabariigi Valitsusele märgukirja arhiivaalide korraldamise üle Eestis“, mida siis Cederberg ja K. Raud olid detsembri algul Tartus arutanud ning leppinud kokku tuleva aasta kevadel sisulise tööga pihta hakata.⁵¹ Paraku ei ole õnnestunud seda väidet kinnitavat märgukirja ennast leida.

Küll aga on teada, et Cederberg arutas Eesti ajaloo- teaduse ja arhiivinduse olukorda ka Arvi Korhoneniga, teise soome ajaloolasega, kes oli vähemalt 1915. aastal pikemalt Tallinna linnaarhiivis oma Baltimaade keskaja agraarjalugu käsitleva doktoritöö tarvis materjali kogunud ning seega siinsetest arhiividest üsna hea ülevaate saanud.⁵² Korhonen puudutas Eesti arhiivinduse olukorda küllaltki kriitiliselt ka 1919. aasta hilissügisel ajakirjas Historiallinen Aikakauskirja, milles ta toonitas, et Eestis on vaja kiiremas korras rajada keskarhiiv ning koostada asutustele dokumentide arhiveerimise kord.⁵³

24. jaanuaril 1920 viimaks Tartusse jõudnud, oli Cederbergil eesti ajaloo- teadusele alusepanemiseks tarvilike plaanide kõrval valmis ka esmased kavad siinse arhiivinduse korraldamiseks.⁵⁴ Neil päevil alustas ka Haridusministeeriumi muinsusvalitsus spetsiaalse toimkonna

Arno Rafael Cederberg. RA, EAA.2111.1.6067

⁴⁸ RA, EAA.2100.2.83, l. 7. J. Jõgeveri kiri A. R. Cederbergile. Tartu, 9. IX 1919.

⁴⁹ KA, Cederberg 24. A. R. Cederbergi päevik, 19. IX 1919.

⁵⁰ RA, ERA.1582.1.30, l. 53–54. A. R. Cederbergi kiri O. Kallasele. Helsingi, 29. IX 1919.

⁵¹ RA, EAA.1421.1.57, l. 3–3p. Keskarhiivi aruanne 1920. ja 1920. aasta kohta, dateerimata.

⁵² R. Pohjola. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse süünd, lk. 379–380; P. Pillak. Otto Greiffenhagen (1871–1938) ja tema tegevus Tallinna linnaarhiivaarina (1900–1934). Magistritöö. Tartu, 2002, lk. 72.

⁵³ A. Korhonen. Viron historian tutkimuksen tehtävistä. – Historiallinen Aikakauskirja 1919, nr. 1, lk. 82–87.

⁵⁴ R. Pohjola. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse süünd, lk. 382.

moodustamist, mille ülesandeks pidi saama päästa ja koondada hävimisohus arhiivid.⁵⁵

See, et muinsusvalitsuse juhataja Kristjan Raud nägi loodava arhiivikomisjoni esimehena A. R. Cederbergi – kellele kuulus ilmselt ka vastava komisjoni asutamise idee –, polnud kaugeltki juhuslik. Nimelt, kui Raud juba 1919. aasta sügisel Helsingisse O. Kallase poole pöördus palvega muretseda materjale Soome arhiivide korraldamise kohta⁵⁶ (Soomes oli sedasorti komisjonidega kogemusi – aastail 1897–1899, 1908 ning 1918–1919 oli seal tegutsenud kolm arhiiviküsimuste lahendamisele keskendunud komisjoni⁵⁷), oli just Cederberg see, kes Kallase vahendusel Rauale Soome arhiivikomisjoni 1899. aasta arvamuse ja 1908. aasta arvamuse maakonnaarhiivide asutamist puudutava osa koopia saatis.⁵⁸ Lisaks jõudis mõni aeg hiljem Rauani ka Cederbergi koostatud Soome kirikuarhiive puudutav „Meie maa kirikuarhiivid“.⁵⁹ Nii on mõistetav, miks Haridusministeerium vaatas algusest peale Cederbergi poole,⁶⁰ keda Raud nimetas oma märgukirjas parimaks arhiivinduse asjatundjaks, kes praegusel hetkel saadaval on.⁶¹

Kuna 2. veebruaril 1920 sõlmitud Tartu rahulepingus oli ka punkt, mis puudutas Esimese maailmasõja ajal Venemaale evakueeritud arhiivide tagastamist Eestile,⁶² tuli reevakueerimise korraldamise kõrval alustada kiiresti institutsioonide loomist, kuhu tagasi saadavad arhiivikogud paigutada.

Haridusministeeriumi kunsti- ja muinsuste osakonna kokku kutsutud arhiivikomisjoni esimene koosolek toimus 3. märtsil 1920 Tartu ülikooli raamatukogu ruumides ning sellest võtsid osa kunsti- ja muinsuste osakonna juhataja K. Raud, Tallinna linna arhivaar Otto Greiffenhagen, Tartu ülikooli professorid J. Uluots ja A. R. Cederberg, ERM-i esimees M. J. Eisen, asjaajaja E. Eisenschmidt ning raamatukogu hoidja Jakob Muide. K. Raua ettepanekul valitakse komisjoni esimeheks Cederberg ning ajutiseks sekretäriks Eisenschmidt.⁶³

Komisjoni esimesel koosolekul püüti paika panna oma tegevuse esmased sihid: komisjon hakkab eeskätt arutama arhiivide säilitamise, paigutamise ja korraldamise küsimusi (raamatukogusid ja muuseume puudutavad küsimused võetakse arutlustele vaid erandjuhtudel, mis puhuks kaasatakse koosolekutele vastavad spetsialistid). Esimeheks valitud Cederberg oli kohtumiseks põhjalikult valmistunud ning tegi mitu olulist ettepanekut, mis komisjoni üksmeelse heakskiidu pälvisid, ehkki konkreetseid otsuseid otsustati mitte vastu võtta, kuni ministeerium on arhiivikomisjoni kinnitanud ning jõudnud tutvuda arhiivide olukorraga.⁶⁴ Näiteks pakkus Cederberg – Raimo Pohjola arvates otseselt Soome arhiividelegatsiooni 1900. aasta märgukirjas esitatud arhiivitoimkonna koosseisust inspireerituna⁶⁵ – välja, et komisjoni võiks edaspidi kuuluda üks Haridusministeeriumi, üks Tartu ülikooli, üks arhiivide esindaja, üks usuteadlane ja üks jurist, kes kaasavad komisjoni ainsa palgalise töötajana sekretäri. Samuti arvas Cederberg, et arhiiv jooksva riikliku dokumentatsiooni säilitamiseks peaks asuma Tallinnas ning ajalooline riigiarhiiv Tartus, lisaks võiks luua veel kolm maakondlikku arhiivi – Tallinnasse, Tartusse ja Pärnusse (ka maakonnaarhiivide idee puhul võib näha Põh-

⁵⁵ RA, ERA.1108.5.46, l. 75–76. Kristjan Raua kiri Jüri Uluotsale ja Matthias Johann Eisenile. Tallinn, 22. I 1920.

⁵⁶ RA, ERA.1582.1.30, l. 19. K. Raua kiri O. Kallasele. Tallinn, 22. X 1919.

⁵⁷ M. Kerkkonen. Suomen arkistolaitos Haminan rauhasta maan itsenäistymiseen. Helsinki, 1988, lk. 131–134.

⁵⁸ RA, ERA.1108.5.45, l. 17. O. Kallase kiri K. Rauale. Helsingi, 30. X 1919; *ibid.*, l. 19. O. Kallase kiri K. Rauale. Helsingi, 13. XI 1919.

⁵⁹ *Ibid.*, l. 20. O. Kallase kiri K. Rauale. Helsingi, 23. XI 1919.

⁶⁰ *Ibid.*, l. 78. K. Raua kiri J. Uluotsale. Tallinn, 6. II 1920.

⁶¹ *Ibid.*, K. Raua märgukiri Haridusministeeriumile. Tallinn, 16. III 1920.

⁶² E. Mattisen. Tartu rahu. Teine trükk. Tallinn, 1989, lk. 458.

⁶³ RA, ERA.1108.5.83, l. 2. Arhiivikomisjoni 1. koosoleku protokoll, 3. III 1920.

⁶⁴ *Ibid.*, l. 2–3. Arhiivikomisjoni 1. koosoleku protokoll, 3. III 1920.

⁶⁵ R. Pohjola. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse süünd. – Kultuurisild üle Soome lahe. Eesti–Soome akadeemilised ja kultuurisuhted 1918–1944. Tartu, 2005, lk. 384.

jamaade mudeli eeskuju – näiteks Rootsis nad juba tegutsesid⁶⁶). Alustuseks tuleks aga kõik Eesti linnad läbi käia ja sealsete arhiividega tutvuda, maapiirkondades olevatest arhiividest võiks ülevaate saada kirikuõpetajate ja vallakirjutajate abil.⁶⁷

Oma mõtete tutvustamisel ei piirdunud Cederberg vaid arhiivikomisjoniga, vaid otsustas neid ka laiemale avalikkusele selgitada ning sellega oma seisukohtadele toetust koguda. Nimelt ilmus mõni päev pärast komisjoni esimest koosolekut Postimehes Cederbergi artikkel, milles ta rõhutas, et igal haritud maal peab oma rahvamuuseumi ja rahvusraamatukogu kõrval ka riigiarhiiv olema: „Ilma riigiarhiivita ei või ükski haritud rahvas toime saada. Peab olema maja [– –], kuhu kogutakse kõik need dokumendid, mida tarwis tulewale põlwele tarwitawaks jätta trükkimata tunnistusena maa sisemisest elust ja selle suhetest välismaailmaga.“ Ühtlasi nendib ta, et paljud ajaloolise väärtusega säilikud on laiali ja hävimisohus, mistõttu tuleb neid viivitamata koguma hakata ning leida neile koht, kus nad hästi kaitstud, süstematiseeritud ning ajaloouurijatele hõlpsalt kasutatavad oleksid: „Eestlaste tingimata kohus on hoolt kanda, et saadaks riigiarhiiv ja sellele sobiw, ajakohane asupaik ja seda peab sedamaid tehtama.“⁶⁸ Ka kolm nädalat hiljem Postimehes ilmunud eesti ajalooeaduse arendamist käsitletud artiklis rõhutab Cederberg vajadust kõikjalt – ka omavalitsus- ja eraarhiividest – ajalooliselt väärtuslikud säilikud ühte kohta kokku koguda.⁶⁹

Samaaegselt ajaleheartiklitega pöördus Cederberg ka peaminister Jaan Tõnissoni poole, rõhutades teadustöö seisukohast rahvusraamatukogu, rahvamuuseumi ning riigiarhiivi Tartusse paigutamise tähtsust, paludes ühtlasi võimalust peaministriga sel teemal lähemalt aru pidada.⁷⁰ Peaminister vastas, et viibib palmipuudepäha laupäeval Tartus ning on valmis keskpäeval Cederbergiga kohtuma. Ent kuna eelnimetatud asutuste asupaiga küsimus oli parasjagu Haridusministeeriumis arutluse all, palus Tõnisson Cederbergil saata talle oma seisukoht kirjalikult.⁷¹

Pole teada, kas Cederberg ja Tõnisson märtsi lõpupäevil Tartus kohtusid või mitte, ent omapoolse kirjaliku seisukoha esitas Cederberg säilinud dokumentide põhjal otsustades peaministrile alles 15. aprillil. Ehkki ta tutvustab lähemalt maakonnaarhiivide ideed, mille kohaselt tuleks välismaa eeskujul ka Eestisse rajada kolm maakonnaarhiivi („Tallinnas Harjumaal, Järvamaal ja Wirumaa jaoks. Tartus Tartumaa, Wiljandimaa ja Wõrumaa jaoks. Pärnus Läänemaa, Pärnumaa ja Saarde jaoks.“), nentides, et nii maakonnaarhiivide tarvis hoonete ehitamine kui ka nende ülalpidamine on kindlasti kulukas, tundub, et kirja tegelik eesmärk oli pigem välja pakkuda Tartut ja Tallinnat rahuldav lahendus arhiivi asukoha suhtes. Nimelt kirjutab Cederberg: „Kuid silmas pidades seda, et riigi arhiiv siin saab olema ajaloolise uurimise materjaali kogumispaikaks ja uurimistöö asukohaks, võiks seda küsimust nii asetada kas ei teda tuleks Tartu paigutada, kus Ülikool on,“ seejuures tuleks aga valitsusasutuste jooksva arhiivi tarvis leida koht Tallinnas, kõige sobivamalt näiteks Toompea lossis.⁷²

Eelnevast järeldub, et Cederbergile oli väga oluline, et rahvusraamatukogu, rahvamuuseum, iseäranis aga riigiarhiiv või vähemalt selle ajaloolisi materjale koondav üksus tegutses Tartus. Kui võtta arvesse, et ülikooli vajadus ajaloolise tähtsusega säilikutega järele oli ilmselt kõige suurem, on täiesti mõistetav, miks ülikooliga seotud isikud selle nimel võitlesid.

Ka Kristjan Raud tegutses aktiivselt, mille tulemusel koostas haridusminister Konstantin Edmund Treffner juba 16. märtsil esildise, milles määras Raua ettepanekul nüüd ametlikult loo-

⁶⁶ *Ibid.*, lk 385.

⁶⁷ RA, ERA.1108.5.83, l. 2–2p. Arhiivikomisjoni 1. koosoleku protokoll, 3. III 1920.

⁶⁸ A. R. Cederberg. Rahvamuuseumi, rahvusraamatukogu ja riigiarhiivi küsimus. – Postimees: hommiku-wäljaanne, 7.03.1920, nr. 61, lk. 3–4.

⁶⁹ A. R. Cederberg. Ajaloolise uurimistöö korraldamisest. – Postimees, 27.03.1920, nr. 83, lk. 1–2.

⁷⁰ RA, ERA.31.1.1783, l. 2–3. A. R. Cederbergi kiri peaminister J. Tõnissonile. Tartu, 10. III 1920.

⁷¹ *Ibid.*, l. 4. Peaminister J. Tõnissoni kiri A. R. Cederbergile. Tallinn, 18./19. III 1920.

⁷² RA, ERA.1108.5.45, l. 3–5p. A. R. Cederbergi märgukiri peaminister J. Tõnissonile. Tartu, 15. IV 1920.

dava arhiivikomisjoni esimeheks Cederbergi ning liikmeteks Raua, Eiseni, Uluotsa ja Greiffenhageni. Asutamisositus jäi muu info osas väga napiks: ei ole määratletud kuigi täpselt ei komisjoni ülesandeid ega volitusi, rääkimata sellest, kas tegemist on ajutise institutsiooniga või mitte.⁷³

1920. aasta suvevaheaja veedab Cederberg suuresti Rootsi riigiarhiivis ja *Kammarkollegium*'i arhiivis, et end sealsete Eesti ajalugu puudutavate materjalidega kurssi viia.⁷⁴ Arhiivikomisjoni esimehe äraolekut püüdsid ära kasutada baltisaksa ringkonnad. Näiteks avaldas Tallinna linnaarhiivi juhataja Greiffenhagen (kes ise oli samal ajal komisjoni liige!) 6. augustil ajalehes Revaler Bote arvamust, et kõiki arhiivimaterjale koondav üks keskne arhiiv peaks paiknema Tallinnas, kus tema sõnul saaks samuti säilikuid kasutada nii halduslikul kui teaduslikul eesmärgil.⁷⁵ Ilmselt on R. Pohjola õigus, kui ta oletab, et Greiffenhagen nägi keskarhiivi Tallinna asutamises linnaarhiivi ruumiprobleemide lahendamist, ehk koguni linnaarhiivi tulevase üldarhiivi keskmena.⁷⁶

Eestisse naasnud, jätkas Cederberg võitlust arhiivi eest Tartus. Ta pöördus septembris ja oktoobris abipalvega ruumiprobleemide lahendamiseks nii O. Kallase,⁷⁷ peaminister J. Tõnissoni⁷⁸ kui ka haridusministri abi F. Saueri poole. Cederberg käis nii septembris kui ka oktoobris Kallasega isiklikult Helsingis kohtumas. 20. oktoobril Soomest tulles viis ta Kallase kirja, milles rõhutati üliõpilassöökla ohtlikkust arhiiviga samas hoones,⁷⁹ Sauerile ning kohtus ühtlasi ka Tõnissoniga.⁸⁰

Haridusministri palvel esitab 25. oktoobril Keskarhiivi asutamise asjus oma seisukoha Tartu ülikooli rektor Henrik Koppel, toonitades, et kuigi keskarhiivile pole veel ei Tartus ega mujalgi Eestis ideaalset hoonet, ei tohiks arhiivi loomisest sellegipoolest loobuda, vaid kasutada selleks parimaid olemasolevaid variante – s. t. endist ühiselamut Toomel.⁸¹ Seega, hoolimata arhiivikomisjoni ja ülikooli vahelistest erimeelsustest endise ühiselamu kasutusvõimaluste osas, nagu tähendab Jaanus Arukaevu,⁸² oli ülikool siiski huvitatud, et keskarhiiv pigem Tartus paikneks.

Järgmisel, alles 18. novembril toimunud arhiivikomisjoni üheksapunktilise päevakorraga koosolekul osutus ootuspäraselt taas peamiseks küsimuseks riigiarhiivi (*resp.* keskarhiivi) asukoht ning vastavalt sellele ka sobivate ruumide leidmine. Nagu nähtub J. M. Eiseni kirjast Haridusministeeriumi kunsti- ja muinsuste osakonnale, milles ta rõhutab, et riigiarhiiv peab tingimata tegutsema Tartus, „kus teadusemehed seda kõige paremini võivad kasutada“,⁸³ oli riigiarhiivi asupaiga küsimus veel endiselt lahtine. Lugeses koosolekul Eiseni seisukoha ette, toetas Cederberg seda ning lisas, et oli püüdnud samme astuda selle nimel, et Aia tn. 38 maja Tartus (tänapäeval Vanemuise 46 õppehoone) saaks riigi keskarhiivile, ent kuna maja on juba määratud ülikooli laboratooriumide jm. jaoks, oleks kõige mõistlikum arhiiv Toomemäel asuvasse endisesse ühiselamusse paigutada. Tegemist olevat tugeva ja võlvitud keldritega ehitisega, mis oleks arhiivile kõigiti sobilik. Probleemiks oli vaid maja alumistel korrustel asuvad saksa koolid, üliõpilaste eluruumid ning söökla, mille mujale viimise osas ei

⁷³ RA, ERA.1108.5.46, l. 85. K. Raua kiri haridusminister K. E. Treffnerile, millele on lisatud viimase kinnitav resolutsioon. Tallinn, 16. III 1920.

⁷⁴ M. Truman. Arno Rafael Cederberg eesti ajalooteaduse rajajana. Magistritöö. Tartu, 2019, lk 59.

⁷⁵ O. Greiffenhagen. Vom Revaler Stadtarchiv. – Revaler Bote, 6.08.1920, nr. 144, lk. 1.

⁷⁶ R. Pohjola. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse sünn, lk. 388.

⁷⁷ RA, EAA.2100.4.467, l. 1–2p. TÜ rektoraadi kiri O. Kallasele. 17. IX 1920, Tartus.

⁷⁸ *Ibid.*, l. 4–5. TÜ rektoraadi kiri J. Tõnissonile. 17. IX 1920, Tartus.

⁷⁹ *Ibid.*, l. 6. O. Kallase kiri F. Sauerile. 19. X 1920, Helsingis.

⁸⁰ KA, Cederberg 25. A. R. Cederbergi sissekanne kalendermärkmikus, 20. X 1920.

⁸¹ RA, EAA.2100.4.567, l. 4–4p. Rektor H. Koppeli kiri haridusministrile. Tartu, 25. IX 1920.

⁸² J. Arukaevu. Suure unistuse algus: Otto Liivi katsed lahendada Eesti Ajalooarhiivi ruumiprobleemid. – Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 1(8). 1996, lk. 97.

⁸³ RA, ERA.1108.5.83, l. 4. M. J. Eiseni kiri Haridusministeeriumi kunsti- ja muinsuste osakonnale. Tartu, 16. XI 1920.

saanud ülikool esialgu vastu tulla. Nii Cederberg kui ka Raud nentisid, et kõige parem oleks nii keskarhiivile kui ka Eesti Rahva Muuseumile spetsiaalsed hooned ehitada, sest tavalised majad pole piisavalt tulekindlad. Aga kuna oli selge, et noorel riigil puuduvad selleks majanduslikud võimalused, mõistis komisjon üksmeelselt, et endine ühiselamu on kivihoonena vähemalt ajutise lahendusena arhiivile parim asupaik Tartus. Küll aga otsustati kollektiivselt protesteerida selle vastu, et söökla jäetakse arhiiviga samasse hoonesse, kuna see muudab maja väga tuleohtlikuks.⁸⁴

Hoolimata sellest, et keskarhiivi asukoht polnud veel otsustatud, oli ülikool endises ühiselamus juba ehitustöödega algust teinud: novembri keskpaigaks oli mitu vaheseina maha võetud ning uued aknad ja ukсед ette pandud. Samuti lubas ülikool omalt poolt tellida arhiivi tarvis 800 meetri jagu puitriiuleid, mille materjal pidi raha säästmise eesmärgil saadama ülikooli peahoones asunud õigeuskabeli lammutamisest. Remondi jaoks oli küll määratud 140 000 marka, ent tulevase sisseseade tellimiseks oli veel tublisti lisavahendeid vaja – ainuüksi 800 meetrit üsna soodsate hindadega riieid nõudis 32 000 marka, lisaks veel raamatukappe ning paar tuhat papist ja linase seljaga dokumendikausta. Seega osutus 1921. aasta plaanitavaks eelarveks, mis sisaldas nii tööjookulusid kui ka sisseseadet, 192 000 marka.⁸⁵

„Välismaa eeskujul“ määratakse Cederbergi ettepanekul ka keskarhiivi töötajate koosseis: 1) arhiivi juhataja, kellel peaks olema ajaloo- või õiguslane kõrgem haridus, professori kt. nõuetele vastav akadeemiline kraad ning tema palk peaks vastama Tartu ülikooli professori kt. töötasule (5750 marka kuus); 2) abijuhataja, kes peaks oma teadusliku ettevalmistusega vastama dotsendile esitatavatele nõuetele (kuna muidu poleks üliõpilastel võimalik arhiivis oma teadmisi avardada) ning ka tema palk peaks vastama ülikooli dotsendi palgale (3450 marka kuus); 3) kaks abilist, kelle puhul pole teaduslik kraad nõutav, küll aga on soovitatav, et nad oleksid kas ajaloo- või õigusteadlase haridusega; abiliste töötasu pealt võiks algul kokku hoida ning ametisse võtta kaks üliõpilast, kes vähemalt esialgu teeksid tööd vabatahtlikuna, vilumuse omandamisel oldaks aga valmis neile preemiana maksma vähemalt 1000 marka kuus; 4) üks vanem kontoriametnik, kes omaks kogemusi kantseleitöös ning kelle palk vastaks riigiteenistujate normides ettenähtud töötasule (2254 marka kuus); üks teenija, kel peaks keskarhiivi juures korter olema ning kelle ülesandeks on ruumide koristamine ja käskjala kohustuste täitmine; meesteeniija puhul peaks tema palk olema 1288 marka kuus. Samuti nenditakse, et kui nende jõududega arhiivitöös toime ei tulda, tuleb ametnikke ja eriteadlasi juurde palgata. Ühtlasi otsustatakse, et tööpäev ei tohiks kesta üle kuue tunni ning abijuhatajal peab jääma iga päev vähemalt üks tund uurimistöö tarvis. Ja kuna parasjagu on arhiivi valdusse antud kolm suurt ja kaks väikest saali ning neli kantseleiruumi, siis viimased jagunevad juhataja, abijuhataja, abiliste ning teenija vahel.⁸⁶

Detsembri algul haridusministrile esitatud aruandes arhiivikomisjoni senisest tegevusest ja tulevastest plaanidest nendib Cederberg, et lõpuks on vastu võetud otsus riigiarhiiv (*resp.* keskarhiiv) paigutada Tartusse endisesse ühiselamusse, kus seni on kõik selleks vajalikud tööd tehtud ülikooli kulul. Samuti meenutab ta üliõpilassöökla ohtlikkust arhiivi jaoks ning teatab, et komisjon on pöördunud Vabariigi Valitsuse poole palvega eraldada vahendeid ruumide sisustamiseks ning keskarhiivi kuuluvate arhiivikogude Tartusse toimetamiseks. Põgusa ülevaate annab Cederberg ka Tallinnasse kavatsatud nn. administratiivarhiivist ja selle osakondadest ministeeriumide juures (nt. „sala-arhiiv“ Välisministeeriumis) ning taas kord plaanist luua maakonnaarhiivid, kuhu tuli koondada koolide, kirikute, valdade ja muud piirkondliku tähtsusega arhiivid.⁸⁷ Ja nagu eespool mainitud, on maakonnaarhiivide rajamise

⁸⁴ *Ibid.*, 1. 5–6. Arhiivikomisjoni 2. koosoleku protokoll, 18. XI 1920.

⁸⁵ *Ibid.*, 1. 8. Arhiivikomisjoni 2. koosoleku protokoll, 18. XI 1920.

⁸⁶ *Ibid.*, 1. 6–7. Arhiivikomisjoni 2. koosoleku protokoll, 18. XI 1920.

⁸⁷ RA, ERA.1108.5.45, 1. 39–40. Ärakiri A. R. Cederbergi kirjast haridusministrile. Tartu, 7. XII 1920.

puhul selgelt märgatav Soome arhiivikomisjoni 1908. aastast pärineva dokumendi eeskuju.⁸⁸

Ent arhiivikomisjoni tuleviku seisukohast osutus oluliselt kõnekamaks aruande kaaskiri, milles Cederberg avaldab pahameelt selle üle, et Haridusministeerium oli tema teadmata küsinud keskarhiivi asutamise kohta arvamust rektor Koppelilt.⁸⁹ Tema ärrituse tagamaad selguvad täpsemalt 29. novembril peaministrile ja haridusministrile saadetud kirjades. Nimelt protesteeris ta peaministrile saadetud kirjas selle vastu, et erinevad ministeeriumid annavad oma asutustele arhiivide asjus erinevaid suuniseid,⁹⁰ nõudes haridusministrilt, et edaspidi saadetaks kõik arhiivindust puudutavad küsimused ka arhiivikomisjonile. Ning et määratleda konkreetsemalt komisjoni tegevusvaldkonnad ja tema volitused Eesti arhiivinduses, lisas ta kirjale enda koostatud arhiivikomisjoni põhimääruse, nõudes selle avaldamist.⁹¹

Samal ajal püüdsid baltisakslased veel kord seniste arengute käiku muuta: Georg von Stackelberg esitas Jaan Tõnissonile Eestimaa rüütelkonna nimel protesti keskarhiivi Tartusse rajamise vastu.⁹²

Igatahes näis Cederbergi jõulisel tegevusel tulemusi olevat, sest Vabariigi Valitsuse 29. detsembri istungi päevakorras oli ka arhiivi küsimus. Arutelu järel tehti Haridusministeeriumile ülesandeks esitada keskarhiivi korraldust puudutavad ettepanekud. Kuna valitsuse istungi protokollile on lisatud arhiivikomisjoni 18. novembri koosoleku protokoll, võib arvata, et sellel dokumendil oli valitsuse otsusele oma mõju.⁹³

Haridusministeerium ei raisanud aega, sest juba 3. jaanuaril 1921 kiitis valitsus heaks Haridusministeeriumi korralduse, mille teadus- ja kunstiosakonna volitusi ja ülesandeid sedastavas punktis märgiti ära ka keskarhiivi kuulumine osakonna alluvusse.⁹⁴ Seda asjaolu ei tohi edasisi arhiivinduse arenguid silmas pidades kindlasti vähetähtsaks pidada.⁹⁵

Tõenäoliselt just Cederbergi ponnistuste, aga kindlasti ka ülikoolipoolse toetuse tulemusena võis 1920. aasta detsembris üha kindlam olla, et keskarhiivi asukohaks saab siiski Tartu. Endises ühiselamus ei jäädud lõplikke kinnitusi ootama, vaid alustati hiljuti Venemaalt opteerunud ja pikaajase arhiivitöökogemusega Friedrich Ninive eestvõttel seni keldris laokil olnud ülikooli arhiivi materjalide paigutamist hoone kolmanda korruse ruumidesse.⁹⁶

1921. aastal jätkas arhiivikomisjon alustatud töödega ning 20. jaanuari koosolekul keskenduti laias laastus kahele teemade ringile: Soome vastavate eeskujude järgi keskarhiivi põhimääruse ja arhiivikomisjoni kodukorra väljatöötamine ning Eesti eri paigus hävimisohus arhivaalide päästmine ning Tartusse toimetamine.⁹⁷ Kui ka põhimääruse ja kodukorra koostamisega polnud aega viivitada, siis ebasobivates tingimustes hoitavate arhiivide Tartusse toomisega oli sootuks kiire. Nii tehaksegi K. Rauale ülesandeks Haridusministeeriumilt luba saada, et näiteks Rahaministeeriumi keldrisse paigutatud Liivimaa Rootsi-aegse kindralkuberneri, Siseministeeriumi ruumides hoitava Liivimaa kubermanguvalitsuse või Toompea kohtuhoone keldrisse paisatud endise ringkonnakohtu arhiiv või selle jäänused kiiremas korras Tartusse saaks toodud. Enne arhiivide Tartusse toimetamist otsustati aga üle vaadata keskarhiivi tarbeks endisesse ühiselamusse antud ruumid, mille eest lubas hea seista Cederberg.⁹⁸ Ühtlasi peetakse vajalikuks, et need arhivaalid, mida ei ole tarvis esimesel võimalusel keskarhiivi tuua,

⁸⁸ *Ibid.*, l. 21–21p. Förslag till förordning om inrättande av landsarkiv. Ärakiri [november 1919].

⁸⁹ RA, ERA.1108.5.46, l. 124. A. R. Cederbergi kiri haridusministrile. 7. XII 1920, Tartus.

⁹⁰ *Ibid.*, l. 88–88p. A. R. Cederbergi kiri peaministrile. 29. XI 1920, Tartus.

⁹¹ *Ibid.*, l. 88–90. A. R. Cederbergi kiri haridusministrile. 29. XI 1920, Tartus.

⁹² *Ibid.*, l. 129–129p. G. v. Stackelbergi kiri J. Tõnissonile. 11. XII 1920, Tallinnas.

⁹³ RA, ERA.31.2.3, l. 2, 12–14. Vabariigi Valitsuse 29. XII 1920 istungi protokoll nr. 168.

⁹⁴ Ajutise valitsemise korra § 12-a põhjal vabariigi valitsuse poolt 3. jaanuaril 1921. a. vastuvõetud Haridusministeeriumi korraldus. – Riigi Teataja, 18. III 1921, lk 114.

⁹⁵ R. Pohjola. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse sünd, lk. 390.

⁹⁶ RA, EAA.1421.1.57, l. 5p. Keskarhiivi 1920. ja 1921. aasta aruanne [dateerimata].

⁹⁷ RA, ERA.1108.5.83, l. 10. Arhiivikomisjoni 3. koosoleku protokollil ärakiri, 20. I 1921.

⁹⁸ *Ibid.*, l. 11–12. Arhiivikomisjoni 3. koosoleku protokollil ärakiri, 20. I 1921.

vähemalt registreeritaks, et vältida vargusi ning säilikutte makulatuuriks müümist,⁹⁹ nagu oli möödunud aasta lõpus ilmnenud Eestimaa rüütelkonna arhiivi puhul.¹⁰⁰

Keskarhiivile määratud ruumide inspekteerimise järel pidas Cederberg vajalikuks, et järgmine arhiivikomisjoni koosolek toimuks tingimata Tartus, kuna keskarhiivi sisustuse üle otsustamiseks peaks kogu komisjon arhiivi oludega tutvuma.¹⁰¹ Cederbergi sellise käigu eesmärk oli tõenäoliselt kogu Eesti arhiivinduse korraldamise protsessi kiirendada. Igatahes näis kunsti- ja muinsuste valitsuse juhatajale asi piisavalt oluline, et lähetada end Tartusse asendama asjaajaja, kellele tegi ülesandeks koostada koosolekul toimunud aruanne.¹⁰²

13. veebruaril toimunud arhiivikomisjoni koosolekul arutati komisjoni kodukorra ja keskarhiivi põhikorra projekte – kodukord kiideti pärast mõningaid redaktsioone heaks, põhikord suunati aga Cederbergist, Hendrik Sepast ja Uluotsast moodustatud erikomisjonile parandada-täiendada –, misjärel tutvuti Cederbergi ja Ninive juhtimisel keskarhiivi ruumide ja sisseseadega.¹⁰³ Kunsti- ja muinsuste valitsuse asjaajaja Malmi aruandes väljendub seisukoht, et hoone kolmanda korruse parempoolne, parasjagu tühi ja kasutamata tiib tuleks samuti arhiivile anda, igal juhul ei tohiks sinna üliõpilasi elama paigutada, mis oleks otsene oht arhivaalidele. Samuti kordas Malm arhiivikomisjoni üht põhinõudmist, et endisest ühiselamust tuleks kõrvaldada nii kool kui ka üliõpilassöökla, iseäranis just viimane, sest samal esimesel korrusel asub endiselt veel osa ülikooli arhiivist. Malm kommenteerib sõja-aastail laiali loobitud ning kopitama läinud arhivaalide olukorda järgmiselt: „Pilt on pörutav! Millal jõutakse seda ajaloolist tähtsast materjaali korraldada. Arvan et aastad möödalähevad ennem kui see osa korda seatud saab.“¹⁰⁴

Järgmisel, 23. märtsil toimunud arhiivikomisjoni koosolekul tõusis arutelu keskmise arhiivide nimede küsimus. Nimelt oli 9. veebruaril loodud riigisekretäri ettepanekul Riigikantselei alluvusse riigiarhiiv.¹⁰⁵ Õieti oli riigiarhiivi-nimelisele asutusele alus pandud juba 1918. aasta detsembris, mil Ajutine Valitsus andis Siseministeeriumile korralduse hakata ette valmistama riigiarhiivi asutamist.¹⁰⁶ Paraku oli ministeeriumil toona pakilisemaid ülesandeid ning ametlikult jäi asutus loomata.¹⁰⁷

Riigikantselei selline käik mõistagi pahandas Cederbergi. Protokollil põhjal otsustades nõustusid temaga ka ülejäänud arhiivikomisjoni liikmed (koosolekul viibisid peale Cederbergi Raud, Greiffenhagen ning Vabariigi Valitsuse esindajana riigisekretär Karl Terras), sest leiti, et on väär nimetada Vabariigi Valitsuse jooksvat arhiivi riigiarhiiviks. Samuti polevat õige ka Tartus asuvat arhiivi keskarhiiviks nimetada, sest „Riigiarhiiv on igas kultuurriigis ajalooline arhiiv“. Võimalik segadus nimedega võivat aga tekitada olukorra, kus valitsuse arhiiv peab hakkama tegelema suure hulga Tartu arhiivile adresseeritud posti edasisaatmisega. Sellest tulenevalt võeti vastu otsus esitada Vabariigi Valitsusele ettepanek nimetada riigiarhiiv valitsuse arhiiviks ning keskarhiiv riigiarhiiviks.¹⁰⁸ Ent nagu selgub peaaegu kuu aega hiljem riigisekretär Terrase arhiivikomisjonile saadetud kirjalikust protestist (nimede küsimus oli

⁹⁹ *Ibid.*, l. 12–13. Arhiivikomisjoni 3. koosoleku protokollil ärakiri, 20. I 1921.

¹⁰⁰ Nimelt avaldasid 1920. aasta detsembris Eesti ajalehed teateid varguste kohta Eestimaa rüütelkonna arhiivis. Lähemalt uurides selguski, et Vangimajade peavalitsuse teener oli juba alates augustikuust osa Rüütelkonna majas ehk hilisemas Välisministeeriumi hoones (Kiriku plats 1 Toompeal) säilitatud Eestimaa konsistooriumi arhiivist makulatuuriks müünud. RA, ERA.1108.5.45, l. 35. Haridusministeeriumi teade ajakirjanduses avaldamiseks [18. XII 1920].

¹⁰¹ RA, ERA.1108.5.83, l. 25. A. R. Cederbergi kiri K. Rauale. Tartu, 7. II 1921.

¹⁰² *Ibid.*, l. 28–32. Komandeerimisaruanne Haridusministeeriumi kunsti- ja muinsuste valitsusele, 18. II 1921.

¹⁰³ *Ibid.*, l. 17–17p. Arhiivikomisjoni 4. koosoleku protokollil ärakiri, 13. II 1921.

¹⁰⁴ *Ibid.*, l. 31–32. P. Malmi aruanne K. Rauale, 3. II 1921.

¹⁰⁵ RA, ERA.1108.5.134, l. 25. Riigisekretär K. Terrase teade Haridusministeeriumile. 21. III 1921, Tallinnas.

¹⁰⁶ RA, ERA.31.1.8, l. 50. Ajutise Valitsuse otsus, 2. XII 1918.

¹⁰⁷ R. Pohjola. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse sünd, lk. 390.

¹⁰⁸ RA, EAA.1421.1.55, l. 8. Arhiivikomisjoni 5. koosoleku protokollil ärakiri, 23. III 1921.

ju jõudmas peagi valitsuse lauale), polnud ta juba koosolekul komisjoni seisukohaga nõus olnud, kuid miskipärast tema eriarvamust ei protokollitud.¹⁰⁹

Nagu ka Raimo Pohjola on märkinud,¹¹⁰ näitab Cederbergi autoriteetsust Haridusministeeriumi jaoks ministeeriumi reaktsioon arhiivikomisjoni juhataja pöördumisele.¹¹¹ Nimelt loobus Haridusministeerium oma varasemast otsusest ning tegi Cederbergi seisukohale toetudes Vabariigi Valitsusele ettepaneku arhiivide nimed ära muuta – Tartu arhiiv riigiarhiiviks ning Tallinna arhiiv valitsuse arhiiviks. Valitsus eelistas küsimuse siiski seadusandlikus korras lahendada.¹¹² Samas puudus Haridusministeeriumil selge plaan selle osas, millisesse struktuuri Tartu arhiiv kuuluma peaks, tehes ettepaneku see ülikooliga liita.¹¹³ Ülikool aga loobus sellest, tuues põhjuseks raske majandusliku olukorra.¹¹⁴

Kõrvalmärkusena olgu lisatud, et 23. märtsi koosolekul ei saadud taas mööda muude asutuste küsimusest endises ühiselamus – nimelt oli vahepeal selgunud, et lisaks üliõpilassööklaale plaanib ülikool hoonesse paigutada veel ka füüsikakabineti. Kuna arhiivikomisjoni arvates tõstvat see veelgi tuleohtu arhiivis, peeti vajalikuks pöörduda ülikooli valitsuse poole palvega anda sel juhul arhiivi tarbeks Raadi mõis.¹¹⁵

14. aprilli koosolekuks oli Cederberg jõudnud kohtuda Põllutöoministeeriumi ja ERM-i esindajatega, et arutada võimalusi saada Raadi mõis keskarhiivi käsutusse. Kuna Põllutöoministeeriumi esindaja sõnul olevat plaan anda osa Raadi mõisa ruumidest ERM-ile ja ülejäänud vähemalt ajutiselt ülikooli põllumajandusteaduskonnale, otsustas arhiivikomisjon solidaarsusest ERM-i vastu, kes samuti ruumide nappuse käes kannatas, Raadi mõisa taotlemisest loobuda.¹¹⁶ Seega jäi taas üle vaid endise ühiselamuhoonde juurde tagasi pöörduda. Sellega omakorda tõusis senisest ehk veelgi teravamalt päevakorda tuleohutuse tagamine keskarhiivile eraldatud korrusel.

Kui Haridusministeerium oli taas esinenud ülikooli valitsuse ees palvega söökla ja kool mujale paigutada ning ülikool oli jällegi vastanud, et vabade ruumide nappuse tõttu pole see võimalik, kõneles Cederberg riigivanema endaga, kes lubas pöörduda Haridusministeeriumi poole nõudega senisest otsustavamalt keskarhiivi heaolu nimel tegutseda.¹¹⁷

Eesti arhiivinduse korraldamise teise keskse küsimusena oli päevakorral seniste linnaarhiivide ning kirikumõisade arhiivide revideerimine, mis puhuks lubas Greiffenhagen eelnevalt mõnigaid andmeid koguda. Kui linnaarhiivide olukorraga tutvumiseks palus Cederberg endale abiks Greiffenhageni, siis nn. maa-arhiivide puhul otsustas kaasata dotsent Sepa.¹¹⁸

Maikuu teises pooles toimus järgemööda kaks koosolekut. 19. mai koosolekul Haridusministeeriumi ruumides olid peaaegselt kõne all ühiselamu hoone tuleohutuse hindamiseks kokku kutsutud erikomisjoni inspekteerimise tulemused (kuigi kokkuvõttes nenditakse, et puitpõrandad ja kerged vaheseinad võivad tuld kergesti edasi kanda, tunnistatakse hoone hädapärast arhiivile sobivaks, küll aga taunitakse üksmeelselt üliõpilassöökla asumist samas majas), ent 20. mai koosolekul näikse keskarhiivi hoone küsimusele tekkivat vähemalt tuleviku mõttes uus lahendus.¹¹⁹

Nimelt vahendab Cederberg riigisekretär Terrase teadet, mille kohaselt on riigivanem

¹⁰⁹ RA, ERA.31.5.843, l. 11. K. Terrase kiri arhiivikomisjonile. 20. IV 1921, Tallinnas.

¹¹⁰ R. Pohjola. Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse sünd, lk. 391.

¹¹¹ RA, ERA.1108.5.134, l. 13–13p. A. R. Cederbergi kiri Haridusministeeriumile [dateerimata].

¹¹² RA, ERA.31.5.843, l. 5–6. Haridusministeeriumi märgukiri Vabariigi Valitsusele. 2. IV 1921, Tallinn. K. Terrase märkus kirjal, 2. V 1921.

¹¹³ RA, ERA.1108.5.134, l. 15. Haridusministeeriumi kiri Tartu ülikooli valitsusele. 3. III 1921, Tallinnas.

¹¹⁴ RA, ERA.1108.5.134, l. 20. Tartu ülikooli valitsuse kiri Haridusministeeriumile. 4. IV 1921, Tartus.

¹¹⁵ RA, EAA.1421.1.55, l. 8p. Arhiivikomisjoni 5. koosoleku protokollil ärakiri, 23. III 1921.

¹¹⁶ RA, EAA.1421.1.57, l. 8p. Arhiivikomisjoni 1921. aasta aruanne [dateerimata].

¹¹⁷ RA, ERA.31.5.843, l. 9. Arhiivikomisjoni 6. koosoleku protokoll, 14. IV 1921.

¹¹⁸ *Ibid.*, l. 9–10. Arhiivikomisjoni 6. koosoleku protokoll, 14. IV 1921.

¹¹⁹ RA, EAA.1421.1.57, l. 9p–10p, 11p. Arhiivikomisjoni 1921. aasta aruanne [dateerimata].

keskarhiivi heast käekäigust huvitatud ning soovitab – kuna ühiselamu pole pikas perspektiivis väärtuslike kogude säilitamiseks sobiv – hakata aegsasti mõtlema spetsiaalse hoone ehitamisele. Saabuval aastal polevat veel küll võimalik ehitusega algust teha, ent andmeid koguma ning eelplaane koostama tasuvat siiski hakata, et ehituspeavalitsuse tulevast projekteerimistööd lihtsustada. Nii tegigi komisjon suve Soomes ja Rootsis veetvale Cederbergile ülesandeks lasta kopeerida Soome riigiarhiivi kui kõige moodsama arhiivihooone plaan ning volitas teda vastavalt kulutusi tegema. Omalt poolt lubas Saksamaa arhiivide plaane muretseda ka keskarhiivi abijuhataja Ninive.¹²⁰

Samuti oli kõne all riigiarhiivi põhimäärus, mille koostaja riigiarhiivi juhataja Nuth otsustatakse riigi kulul komandeerida Soome, Rootsi ja Saksamaale, et tundma õppida sealsete arhiivide korraldust. Ühtlasi võeti vastu otsus, et kõiki ametiasutustevahelisi dokumente hoitakse riigiarhiivis kaksikümne aastat, seejärel saadetakse nad edasi keskarhiivi.¹²¹

Ilmselt oli Cederberg jõudnud juba Soome suvepuhkusele sõita, kui haridusministri resolutsiooni alusel saabus 30. mail teadus- ja kunstiosakonna juhatajalt F. Sauerilt arhiivikomisjonile ministeeriumi pahameelt väljendav kiri. Kirjas rõhutati, et kehtiva korra järgi võivad kõik asutused riigi keskasutuste poole pöörduda ainult selle ministeeriumi kaudu, kellele nad ise alluvad, samuti tuletati meelde, et arhiivikomisjon ei või teha mingisuguseid rahalisi kulutusi puudutavaid otsuseid ega ka volitada kedagi kulutusi tegema.¹²² Pahameele põhjusi ei pea kaugelt otsima: esiteks oli ju Cederberg maikuuks planeeritud linnaarhiivide külastamiseks küsinud autot otse riigisekretärlt¹²³ ning teiseks oli komisjon andnud Cederbergile loa Soome riigiarhiivi hoone plaanide kopeerimiseks kulutusi teha.¹²⁴ Kokkuvõttes viis ministeeriumi selline reaktsioon sügisel arhiivinduse korraldamisega seotud institutsiooni reorganiseerimiseni.

Ja kuigi juuni lõpus moodustati ülikooli, keskarhiivi ning riigikontrolli esindajatest spetsiaalne komisjon, kelle ülesandeks oli leida vähempakkumise teel sobiv meister või ettevõtte, kes valmistaks keskarhiivile suurema koguse kappe ning riuleid,¹²⁵ palus 9. septembril keskarhiivi külastanud riigivanem Päts¹²⁶ arhiivijuhataja abi kohusetäitjalt Ninivelt märgukirja arhiivi olukorra kohta. Veel enne, kui Cederberg Tartusse naasta jõudis, ning ilma et oleks pidanud teiste arhiivikomisjoni liikmetega nõu, esitaski Ninive 12. septembril nii riigisekretärile kui ka haridusministri abile Sauerile märgukirja,¹²⁷ milles ta viitas ühtlasi ka seigale, kus riigivanem oli keskarhiivi külastades andnud rektorile käsu viivitamata otsustada, kas ülikoolile on tarvilik, et arhiiv Tartus asub või mitte. Kui see on vajalik, siis tuleb kogu endine ühiselamu arhiivile anda, muidu viiakse arhiiv Tallinna.¹²⁸

Võimalik, et K. Pätsi ultimatiivse avalduse eesmärk oli survestada ülikooli rohkem arhiivi vajadustega arvestama, ent paraku võttis asjade edasine kulg mõneti ootamatu pöörde. Nimelt teatab Ninive oma märgukirjas, et ta pole kindel, kas kahe keskarhiiviga mudel pole Eesti-sugusele väikeriigile ebapraktiline ja majanduslikult ebaproportsionaalselt kulukas. Seda enam, et arhiivi ülesanne pole ju ainult teadlaste vajadusi rahuldada. Lõpetuseks teeb ta ettepaneku reorganiseerida arhiivikomisjon, mille uueks juhiks peaks saama riigisekretär.¹²⁹

¹²⁰ RA, EAA.1421.1.55, l. 9–9p. Arhiivikomisjoni 8. koosoleku protokollil ärakiri, 20. V 1921.

¹²¹ *Ibid.*, l. 9p. Arhiivikomisjoni 8. koosoleku protokollil ärakiri, 20. V 1921.

¹²² RA, ERA.1108.5.83, l. 49. Haridusministeeriumi teadus- ja kunstiosakonna juhataja F. Saueri kiri arhiivikomisjonile. Tallinn, 30. V 1921.

¹²³ RA, ERA.31.5.843, l. 9–10. Arhiivikomisjoni 6. koosoleku protokoll, 14. IV 1921.

¹²⁴ RA, EAA.1421.1.55, l. 9p. Arhiivikomisjoni 8. koosoleku protokollil ärakiri, 20. V 1921.

¹²⁵ *Ibid.*, l. 14. Keskarhiivi ehituskomisjoni 1. koosoleku protokollil ärakiri, 30. VI 1921.

¹²⁶ RA, EAA.1421.1.57, l. 61. Keskarhiivi 1922. aasta tegevusaruanne.

¹²⁷ RA, ERA.31.5.1372, l. 24–26p. Fr. Ninive märgukiri K. Terrasele. Tartu, 12. IX 1921; RA, EAA.661.1.1, l. 29–32. Fr. Ninive märgukiri F. Sauerile. Tartu, 12. IX 1921.

¹²⁸ RA, EAA.661.1.1, l. 29. Fr. Ninive märgukiri F. Sauerile. Tartu, 12. IX 1921.

¹²⁹ RA, ERA.31.5.1372, l. 24–26p. Fr. Ninive märgukiri K. Terrasele. Tartu, 12. IX 1921.

Kõike edasist arvesse võttes tundub, et sedasorti ettepanekud teeb Ninive kellegi teise, ilmselt K. Terrase enda mahitusel, sest mäletatavasti oli kevadel just tema ja ülejäänud komisjoni vahel vastasseis arhiivide nimede küsimuses, mis jäeti koosoleku protokollis märkimata. Lisaks tuleb märkida, et täpselt samal päeval – 12. septembril – pöördus Terras haridusministri poole teatega, et tema juhitava ministriumil ei tarvitse enam lähtuvalt riigivanema korraldusest Tallinnas asuva rüütelkonna arhiivi ülevõtmisega tegeleda, sest arhiiv on juba riigikantselei haldusalasse määratud.¹³⁰ Seega näib olevat tegemist mingi suurema operatsiooniga kogu arhiivinduse korraldamine tervenisti riigikantselei kontrolli alla tuua.

Igatahes esitas riigisekretär Terras kaks päeva pärast Ninivelt saadud märgukirja – 14. septembril – riigivanemale omakorda märgukirja, milles palus Ninive argumentidele tuginedes keskarhiivi küsimus veel kord arutlusele võtta. Ta mõõnis, et teadlastele ei meeldi kindlasti, kui keskarhiiv Tallinna üle viidaks, ent polnud kindel, kas see asjaolu saab – koos Tartus üldse arhiivile ruumide saamise küsitavusega – olla piisav argument, et seada ohtu kogu asutuse edasine tegevus.¹³¹

Situatsiooni muutis veelgi pinevamaks haridusministri abi Sauer, kelle sõnul puuduvat arhiivikomisjonil seaduslik alus ning see tohib kokku tulla vaid ministri kutsel.¹³² Põhjust sellisele reaktsioonile pole selgi korral vaja kaugelt otsida: 19. ja 27. augustil oli toimunud arhiivikomisjoni koosolek (komisjoni esimeest asendas Cederbergi äraolekul kevadisel koosolekul otsustatu põhjal K. Raud¹³³), kus oli kõne all kehvades tingimustes säilitatava Saaremaa rüütelkonna arhiivi olukorraga tutvumine Kuressaares ning võimaluse korral selle keskarhiivi toimetamine veel enne talve saabumist.¹³⁴ Ent just 27. augusti koosolekul tehtud otsus rüütelkonna arhiivi Tartusse transportimise kulude katmise osas¹³⁵ oli see, mis Sauerit kõige otsesemalt ärritas.

Kui Cederberg viimaks 21. septembril Tartusse jõudis (tema vastuvõtt olnud võrdlemisi jahe)¹³⁶ ja kuuldes ilmselt alles nüüd vahepealsetest märgukirjadest, otsustas ta juba nädal hiljem arhiivikomisjoni kokku kutsuda. See jäigi senise arhiivikomisjoni viimaseks koosolekuks, kuna võeti vastu otsus, et seadusliku aluse puudumise tõttu jätkab komisjon oma tööd alles pärast põhikorra kinnitamist. Ühtlasi astus Cederberg komisjoni esimehe kohalt tagasi, millest peeti vajalikuks teavitada nii riigivanemat, haridusministrit, riigisekretäri kui ka avalikkust.¹³⁷ Viimase kohta esitas Haridusministeerium üsna resoluutse palve seda mitte teha, „niikaua kuni asi ei ole Haridusministeeriumi poolt lahendatud“.¹³⁸

Arhiivikomisjoni töö oli küll katkestatud, ent seda suuremaid pingutusi tehti keskarhiivis, et mööblihankega pärast kõiksugu segadusi mingilegi positiivse tulemusele jõuda. Nii võimegi keskarhiivi ehituskomisjoni 7. novembri koosoleku protokollist lugeda, et arhiiv sai oma ruumidesse üheksateist uut riulkaapi.¹³⁹ Küll aga oli tegemist, et algselt kokku lepitud hinda tõsta üritanud ning ilmselt ka mööbli ehitamiseks antud materjali omastada püüdnud ettevõtetelt ülejäänud vahendid tagasi saada.¹⁴⁰

Pärast arhiivikomisjoni viimast koosolekut tekkis vähemalt ametlikus mõttes Eesti arhiivinduse korraldamisse kuupikkune paus, mille jooksul valmistati ette riigikantselei alluvuses tööd alustava arhiivinõukogu põhimäärus, mille Vabariigi Valitsus kiitis heaks 4. novembril

¹³⁰ RA, ERA.31.5.843, l. 16. K. Terrase märgukiri haridusministrile. Tallinn, 12. IX 1921.

¹³¹ RA, ERA.31.3.16661, l. 1–2. K. Terrase märgukiri riigivanem K. Pätsile. Tallinn, 14. IX 1921.

¹³² RA, ERA.1108.5.83, l. 62. F. Saueri arhiivikomisjonile mõeldud kirja mustand. Tallinn, 17. IX 1921.

¹³³ RA, EAA.1421.1.55, l. 9. Arhiivikomisjoni 8. koosoleku protokollis ära kiri, 20. V 1921.

¹³⁴ RA, ERA.31.5.843, l. 14. Arhiivikomisjoni 9. koosoleku protokoll, 19. VIII 1921.

¹³⁵ RA, ERA.1108.5.83, l. 64–65. Arhiivikomisjoni 10. koosoleku protokoll, 27. VIII 1921.

¹³⁶ KA, Cederberg 25. Cederbergi sissekanne kalendermärkmikus, 21. IX 1921.

¹³⁷ RA, ERA.1108.5.83, l. 70. Arhiivikomisjoni 11. koosoleku protokoll, 29. IX 1921.

¹³⁸ KA, Cederberg 70:6:2. Haridusminister H. Baueri kiri A. R. Cederbergile. Tallinn, 3. X 1921.

¹³⁹ RA, EAA.1421.1.55, l. 21. Keskarhiivi ehituskomisjoni 9. koosoleku protokollis ära kiri, 7. XI 1921.

¹⁴⁰ *Ibid.*, l. 23. Keskarhiivi ehituskomisjoni 10. koosoleku protokollis ära kiri, 19. XI 1921.

ning saatis edasi Riigikogule kinnitada.¹⁴¹ Võrreldes arhiivikomisjoniga määratleti moodustatava arhiivinõukogu ülesanded märksa konkreetsemalt: kõikvõimalike arhiivindust puudutavate küsimuste lahendamine, nt. arhivaalide üleandmine riigiasutustest riigiarhiivi ja sealt edasi keskarhiivi, arhivaalide kogumine või hävitamine. Uue alusdokumendi järgi pidid nõukogus peale riigi- ja keskarhiivi juhatajate olema esindatud ühe liikmega Haridusministeerium, Siseministeerium, Välisministeerium ja Tartu ülikool, omavalitsusasutuste arhiivide esindaja jäi riigisekretäri määrata. Võrreldes varasema institutsiooniga on riiklik kontroll riigisekretäri isikus oluliselt tugevnenud. Tema ettepanekul määrab Vabariigi Valitsus nõukogu esimehe, esimees võib nõukogu kokku kutsuda kas omal algatusel või riigisekretäri ettepanekul, riigisekretär peab nõukogu otsused kinnitama, isegi omavalitsuste ja kirikuarhiivide ülevaatusteks ja neile instruksioonide andmiseks peab olema riigisekretäri nõusolek, ning lõpuks saab nõukogu ka Vabariigi Valitsuse poole pöörduda üksnes riigisekretäri vahendusel.¹⁴²

Lisaks arhiivinõukogu põhimääruse kinnitamisele võttis Vabariigi Valitsus 4. novembril vastu teisegi olulise otsuse. Nimelt otsustati – jällegi riigivanema ettepanekul – moodustada keskarhiivi ruumide küsimuse lahendamiseks erikomisjon, mille liikmeteks pidid saama riigisekretär ning esindajad keskarhiivist ja ülikoolist – kummastki üks. Taas riigisekretäri juhtimisel tegutseva komisjoni töösse soovitati kaasata ka ehituspeavalitsuse esindaja.¹⁴³ Selle taga, et keskarhiiv viimaks nii tõsiselt käsile võeti, polnud ilmselt mitte üksnes tühimus pidevast segadusest hoone tuleviku ümber, vaid riigisekretäri kiri Haridusministeeriumi teadus- ja kunstiosakonnale näib viitavat ka praktilisele ruumipuudusele. Selle järgi olevat tarvis vabastada Tallinnas ruumid Eestimaa kubermangu ja rüütelkonna arhiividest ning viia need esimesel võimalusel keskarhiivi. Keskarhiiv on aga ülekoormatud ning samuti ruumipuuduses, milles riigisekretär peab vastutavaks ülikooli kui hoone valdajat.¹⁴⁴

Vahetult pärast seda, kui Vabariigi Valitsus oli arhiivinõukogu põhimääruse kinnitanud, pöördus riigisekretär asutuste poole, mis pidid vastesse nõukogusse oma esindaja määrama. Siinjuures tasub eraldi välja tuua Tartu ülikooli valitsuse otsuse: hoolimata varasematest arusaamatustest ja ehk isegi konfliktidest arhiivinduse korraldamisel, pidas ülikool jätkuvalt enda parimaks esindajaks nõukogus prof. Cederbergi.¹⁴⁵ Soome ajaloolase professionaalsuses ja organiseerimisvõimes oli veendunud ka Vabariigi Valitsus, kes ta 16. novembril arhiivinõukogu esimeheks nimetas.¹⁴⁶

Ent veel enne, kui arhiivinõukogu oma esimese koosolekuni jõudis, astus kokku valitsuse otsusel asutatud erikomisjon, mille ülesandeks sai – nagu eespool juba mainitud – keskarhiivi ruumide küsimuse lahendamine. Ülikool nimetas Haridusministeeriumi palve peale oma esindajaks rektor Koppeli,¹⁴⁷ kellest sai riigisekretäri ja keskarhiivi abijuhataja kt. Ninive kõrval erikomisjoni kolmas liige. Mõni päev hiljem otsustas Vabariigi Valitsus nimetada komisjoni liikmeks siiski ka arhiivinõukogu esimehe.¹⁴⁸ Reaalse tööni jõudis erikomisjon alles mõni nädal hiljem.

Arhiivinõukogu kogunes avakoosolekule 29. novembril. Komisjoni liikmeina olid kohal

¹⁴¹ RA, ERA.31.2.9, l. 2999. Vabariigi Valitsuse otsus riigivanema ettepanekul asutada arhiivinõukogu ning kinnitada selle põhimäärus, 4. XI 1921.

¹⁴² *Ibid.*, l. 2998. Arhiivinõukogu põhimäärus, 1921.

¹⁴³ *Ibid.*, l. 3000. Vabariigi Valitsuse otsus riigivanema ettepanekul moodustada keskarhiivi ruumide küsimuse lahendamiseks erikomisjon, 4. XI 1921.

¹⁴⁴ RA, ERA.31.5.843, l. 22–22p. K. Terrase kiri Haridusministeeriumi teadus- ja kunstiosakonnale. Tallinn, 7. X 1921.

¹⁴⁵ RA, EAA.2100.2.83, l. 44. Tartu ülikooli valitsuse kiri K. Terrasele. Tartu, 9. XI 1921.

¹⁴⁶ RA, ERA.31.5.1372, l. 32, 40. Vabariigi Valitsuse otsus A. R. Cederbergi nimetamise kohta arhiivinõukogu esimeheks, 16. XI 1921.

¹⁴⁷ RA, ERA.31.3.16661, l. 4. Tartu ülikooli valitsuse kiri K. Terrasele. Tartu, 12. XI 1921.

¹⁴⁸ *Ibid.*, l. 5. Vabariigi Valitsuse otsus arhiivinõukogu esimehe nimetamise kohta keskarhiivi erikomisjoni liikmeks, 16. XI 1921.

K. Terras, A. R. Cederberg, Fr. Ninive, riigiarhiivi juhataja August Nuth, Haridusministeeriumi esindajana K. Raud, Siseministeeriumi esindajana August Mölder, Välisministeeriumi esindajana Eduard Laaman ning omavalitsusasutuste arhiivide esindajana O. Greiffenhagen, protokolli riigiarhiivi vanemametnik Johannes Elepson. Nii riigisekretäri avattekande kui ka päevakorrapunktide põhjal võib otsustada, et nii Terrase kui ilmselt kogu valitsuse eesmärk oli, et uus institutsioon hakkaks kohe tegelema sisuliste küsimustega ning võimalikult tulemuslikult.¹⁴⁹

Nimelt selgitas riigisekretär peale arhiivinõukogu põhimääruses ära toodud eesmärkide, et Riigikantselei juures tegutsev arhiivinõukogu hakkab asendama poolteist aastat tagasi Haridusministeeriumi alluvusse loodud komisjoni, mille põhitegevuseks kujunes riigi- ja keskarhiivi ellukutsumine. Nüüd tuleb aga tagasi pöörduda kõigi nende küsimuste juurde, mis puudutavad arhiivide korraldamist: arhivaalide üleandmine riigikeskasutustest riigiarhiivi ja sealt edasi keskarhiivi, ekspertotsuste andmine näiteks arhivaalide hävitamise kohta, aga ka riigi- ja keskarhiivi tegevuse ühtlustamine. Ühtlasi toonitas Terras vajadust kahe riikliku „arhiivitsentrumi“ järele, kuhu koondataks vastavalt vanusele riigiasutuste arhivaalid. Keskarhiivi asupaiga Tartusse määramine oli tema sõnul tingitud ühelt poolt ülikooli tarvidusest ajaloolise materjali järele, teisalt aga leidus Tartus ruume arhivaalide mahutamiseks ja korraldamiseks. Lõpetuseks lubas riigisekretär, et lähiajal määratakse keskarhiivi ruumid Tartus lõplikult kindlaks.¹⁵⁰

Sisulisemalt keskenduti avakoosolekul vahepeal tagaplaanile jäänud arhivaalide päästmisele. Nõukogu abiesimeheks valitud A. Nuth nentis, et ajalehtedes ilmunu alusel on põhjust arvata, et palju laialikantud arhivaalidest pole ikka veel riigi omandusse tagasi saadud. See pärast võtab nõukogu vastu otsuse avaldada üleskutse, et mööda maad laiali olevad arhivaalid arhiividesse toodaks. Üleskutse kava koostamine määrati A. Nuthile ja A. Möldrile. Kuid peale „teadmata kadunud“ arhivaalide tagaajamise tuli tegeleda ka olemasolevate säilikutokude päästmisega. Näiteks teatab Nuth, et Venemaalt tagasi toodud Eesti endise kontrollpalati arhiivi osa, mis asub Riigikontrolli ruumides, plaanib asutus paberivabrikule müüa, kui riigiarhiiv seda kohe üle ei võta – keldris polevat muidu küttepuudele kohta. K. Raud volitati küll Riigikontrolliga läbi rääkima, ent samas paluti Nuthil ja Möldril välja töötada ka eelnõu, mis keelustaks arhivaalide tarvitamise eraotstarbeks.¹⁵¹

Põgusamalt puudutati Läti valitsuse poolt nõutavate arhivaalide üleandmist ja sellega ühenduses keskarhiivi personali laiendamist, et oleks piisavalt tööjõudu alustada arhivaalide korrastamist ja süstematiseerimist ning Lätile üleantavate säilikutest muudest eraldamist. Arutelu tulemusena jõuti seisukohale, et 1. jaanuarist 1922 on tarvis keskarhiivi ametnike täiskoosseis kindlaks määrata ning vakantsed ametikohad täita, seejuures eraldi silmas pidades juhataja leidmist. K. Rauale tehakse ülesandeks avaldada lehtedes kuulutus, mille kohaselt palutakse juhataja ametisse kandideerijail esitada avaldus 12. detsembriks, nii et neid juba 13. detsembri koosolekul arutada võiks.¹⁵²

Paraku ei edenenu kõik nii jõudsalt, kui algul loodeti. 13. detsembri koosolekul kiideti küll heaks A. Nuthi koostatud arhivaalide hävitamist puudutava määruse eelnõu Vabariigi Valitsusele ette panemiseks ning samuti riigiarhiivi juhataja välja töötatud ja Eesti Teadete Agentuurile (ETA) avaldamiseks mõeldud üleskutse kaduma läinud arhiividokumentide tagastamise kohta, kuid keskarhiivi personali koosseisu suurendamise plaanid olid takerdunud haridusministri abi laual. Nimelt esitanud K. Raud eelmise koosoleku otsused arhiivi töötajaskonna suurendamise ja juhataja värbamise kohta F. Sauerile, kes aga arvanud, et

¹⁴⁹ RA, ERA.1014.1.1, l. 1–2. Arhiivinõukogu 1. koosoleku protokoll, 29. XI 1921.

¹⁵⁰ *Ibid.*, l. 1–2. Arhiivinõukogu 1. koosoleku protokoll, 29. XI 1921.

¹⁵¹ *Ibid.*, l. 3–5. Arhiivinõukogu 1. koosoleku protokoll, 29. XI 1921.

¹⁵² *Ibid.*, l. 5–6. Arhiivinõukogu 1. koosoleku protokoll, 29. XI 1921.

juhataja ametikohta pole esialgu üldse tarvis täita. Seega võeti arhiivinõukogu koosolekul vastu otsus pöörduda K. Raua vahendusel uuesti haridusministri poole kirjaliku palvega, et keskarhiivile nimetataks juhataja ning määrataks kindlaks personali täiskoosseis ning täidetakse sellega tekkivad ametikohad alates 1. jaanuarist 1922.¹⁵³

1921. aasta lõpus kohtus Tartu ülikooli rektori kabinetis siiski ka veel keskarhiivi ruumide küsimusega tegelev erikomisjon, kuhu kuulusid riigisekretär Terras, ülikooli rektor Koppel, arhiivinõukogu esimees Cederberg, keskarhiivi abijuhataja kt. Ninive ning ehituspeavalitsuse esindajana arhitekt Edgar Johan Kuusik, protokollis riigiarhiivi juhataja Nuth. Keskarhiivi asupaigaga seotud lahendamist vajavate küsimuste ring oli lai: kuivõrd on ühiselamu hoone ruumid üldse arhiivile sobivad; kas arhiivile oleks Tartus alternatiivset asupaika; kas praeguses hoones on asutusi, mis saavad tegutseda ainult seal; kui keskarhiiv jätta oma praegusesse asupaika, siis milliste ruumide arhiivile andmine on parasjagu kõige hädavajalikum ning millises järjekorras peaks tulevikus ruume juurde andma?¹⁵⁴

Esmalt meenutas riigisekretär põhjuseid, miks üldse on Tartut keskarhiivile kui ajaloolisi arhivaale säilitavale asutusele õigeks asukohaks peetud – uurimismaterjali lähedus ülikooli õppejõududele ja üliõpilastele, asjaolu, et Tallinnas puudub sobiv maja ning lõpuks tõik, et riigil puuduvad praegu vahendid uue spetsiaalse hoone ehitamiseks. Küsimuse puhul, kas endine ühiselamu on ülepea arhiivile sobilik, läksid arvamused lahku. Kui Ninive nendib, et kõike arvesse võttes on praegune hoone nii hea, kui üks muuks otstarbeks ehitatud hoone olla saab, ja Cederberg lisab, et hoone asub ümbritsevatest majadest eraldi, on kuiv ning hoolimata mõne ruumi puitpõrandatest on kõik muu muidu kivist, rauast ja betoonist, siis arhitekt Kuusik on sootuks teisel arvamusel. Ta väidab hoone plaanide põhjal, et täiesti tulekindlalt on ülejäänud hoonest eraldatud vaid kelder, muus osas peab ta maja üsna tuleohtlikuks, mistõttu seal arhivaale hoiustada ei tohiks. Ühise seisukoha võtmiseks otsustatakse pärast koosolekut veel kord ühiselamu hoonega tutvuda.¹⁵⁵

Küsimuse puhul, kas Tartus oleks alternatiivseid arhiivile sobilikke ruume, meenutab Cederberg taas Aia tänava õppehoonet, tähendades seejuures, et mõistagi ei saa ülikool sellest loobuda. Küll aga juhib rektor Koppel tähelepanu sellele, et viimaste teadete järgi ei olevat Raadi mõis ERM-ile sobilik, ning pakub välja võimaluse, et arhiiv koliks mõisa ruumidesse ning ERM saaks seevastu enda käsutusse osa ühiselamust. Nii Cederberg, Ninive kui ka Kuusik kahtlevad rektori pakkumise otstarbekuses, kuid toetavad riigisekretäri mõtet koosoleku järel Raadi mõisa kohale sõita.¹⁵⁶

Erinevate asutuste ühiselamusse jätmist või äraviimist puudutades nendib Koppel, et õieti kuluks ülikoolile terve hoone ära, ent kui söökla, üliõpilasesinduse ja seltsid saaks üsna hõlpsalt ära kolida – muidugi eeldusel, et Vabariigi Valitsus annab vastaval määral ruume vastu –, siis neljandal korrusel tegutseva meteoroloogiaobservaatoriumiga on olukord keerulisem, eriti kui arvestada asjaoluga, et tegemist on riiklikult olulise asutusega. Erikomisjoni üldise seisukoha järgi võiks observaatorium mõned aastad veel samas kohas paikneda, sest vähemalt esialgu kolmest korrusest arhiivile piisaks. Keskarhiivi abijuhataja kt. sõnul on aga juba praegu kolmandal korrusel sedavõrd palju arhivaale kogunenud, et teist korrust on tingimata juurde vaja. Riigisekretäri arvates on vaja täpseid andmeid, enne kui valitsuse jutule minna. Cederberg toob võrdluseks Soome ja Rootsi riigiarhiivi, kus on vastavalt 8000 ja 22 000 meetrit riulipinda, samal ajal kui keskarhiivis on see umbes 2300 meetrit. Kuna aga ülikool ja Tartu linn on sõlminud kokkuleppe, et 1. juunist 1922 lahkuvad ühiselamu teiselt korruselt kaks saksa kooli, siis rektori sõnul jääb hoones hulk ruume vabaks. Ent see,

¹⁵³ *Ibid.*, l. 7–8p. Arhiivinõukogu 2. koosoleku protokoll, 13. XII 1921.

¹⁵⁴ RA, ERA.31.3.16661, l. 6. Keskarhiivi erikomisjoni koosolek, 5. XII 1921.

¹⁵⁵ *Ibid.*, l. 6–6p. Keskarhiivi erikomisjoni koosolek, 5. XII 1921.

¹⁵⁶ *Ibid.*, l. 6p–7. Keskarhiivi erikomisjoni koosolek, 5. XII 1921.

kas teine ja esimene korrus pärast vabanemist keskarhiivile antakse, sõltuvat aga sellest, kas valitsus suudab ülikoolile vajalikke ruume asemele pakkuda.¹⁵⁷

Pärast Raadi mõisaga tutvumist nentis komisjon, et sealgi on puitpõrandad ja -seinad ning ilma kuluka ümberehituseta ei ole see arhiivile sobilik hoone. Keskarhiivi ruume väisates jõuti järeldusele, et enne kui rääkida uutest ruumidest, tuleb hoidlad varustada riiulitega, et kastides seisvad arhivaalid kiiremas korras hoidlatesse paigutada, sest alles siis saab otsustada, kui palju ruume Tartusse toodavate säilikutogude tarvis tegelikult juurde on vaja.¹⁵⁸

Ehkki erikomisjoni koosoleku protokollis selgesõnalisi otsuseid ei ole, annab neist mõnevõrra konkreetsema ettekujutuse riigisekretäri aruanne riigivanemale 1921. aasta lõpupäevilt. Nimelt nendib Terras, et keskarhiivi ruumid on täiesti sobilikud, tuleohutuse tagamiseks tuleb vaid puitpõrandad ja -laed asendada tulekindlama materjaliga. Küll aga toob ta välja ehituspeavalitsuse esindaja arhitekt Kuusiku seisukoha, mille järgi tuleks ruumide kompenseerimist ülikoolile vältida ning pigem ehitada arhiivile päris oma hoone. Ühiselamu mahuga hoone maksumus oleks küll üle 44 miljoni marga, kuid selle eelarve saaks jagada kolme aasta peale. Kuusiku mõtet soovitab ettevaatlikult ka Terras ise, et parim lahendus keskarhiivile oleks tõepoolest spetsiaalse hoone ehitamine; ehitusajal tegutseks arhiiv edasi praeguses asukohas ning keskenduks olemasoleva arhiivimaterjali korraldamisele. Kriitilisemaid noote esitab riigisekretär aga keskarhiivi sisulise tööjärje kohta – nimelt olevat ühiselamu praegu lihtsalt vanapaberiladu, mida arhiiviks nimetada ei saa. Sellest lähtuvalt märgib ta, et erikomisjoni arvates pole hetkel kriitilise tähtsusega mitte keskarhiivi ruumide küsimus, vaid tööjõunappus arhivaalide korraldamiseks, ning rõhutab juhataja ja vähemalt ajutiste abijõudude palkamise vältimatust. Lõpetuseks toonitab Terras riigi initsiatiivi tähtsust: valitsus peaks võtma esimesel võimalusel kaalumisele, kas ehitada keskarhiivile uus hoone või sõlmida ülikooliga kokkulepped, et arhiiv võiks püsivamalt oma praegusesse asupaika jääda.¹⁵⁹

Vabariigi Valitsus võttiski asja käsile ning juba 7. jaanuaril teatab riigisekretär haridusministrile, et valitsuse otsusega moodustatakse haridus-, sise- ja teedeministri omaette komisjon, kelle ülesandeks jääb kujundada seisukoht keskarhiivi ruumide küsimuses.¹⁶⁰

Kuid arhiivinõukogu pidi hoolimata ebakindlusest keskarhiivi tulevaste võimaluste osas muretsema sellegi eest, et säiliks ajalooteaduslikult olulised arhivaalid ning et need lõpuks ka arhiivi hoidlatesse jõuaksid. Just selle murega esitas nõukogu esimees Cederberg ettekande riigivanemale, selgitamaks 13. detsembri koosoleku protokollis punkti, mis puudutab määruse väljatöötamist arhivaalide hävitamise keelustamiseks. Cederbergi teatel kasutavad mõned ametiasutused arhivaale ümbrikuteks ning müüvad või kavatsevad müüa paberivabrikutele, s. t. hävitavad endale tarbetuid dokumente, ilma et mõtleks, kas neil võiks olla oma asutusest kaugemale ulatuvat tähendust ja tähtsust. Ja kuna dokumentide hävitamise üle otsustavat praeguse korra juures peamiselt kantsleide ametnikud, siis teebki arhiivinõukogu Vabariigi Valitsusele ettepaneku keelustada ametiasutustel arhivaalide hävitamine.¹⁶¹ Valitsus nõustub arhiivinõukogu murega ning teeb juba nädal hiljem otsuse, et ministeeriumid peavad keelama oma allasutustel hävitada, müüa või ükskõik mis otsarbeks kasutada nii Vene ja Saksa okupatsiooni aegseid kui ka kaasaegseid dokumente ilma arhiivinõukogu vastava loata.¹⁶²

Kuna vahepeal oli peale möödunud aasta lõpul kokku kutsutud erikomisjoni loodud riigivanema algatusel keskarhiivi ruumide küsimuse suhtes seisukoha võtmiseks veel üks –

¹⁵⁷ *Ibid.*, l. 7–7p. Keskarhiivi erikomisjoni koosolek, 5. XII 1921.

¹⁵⁸ *Ibid.*, l. 8. Keskarhiivi erikomisjoni koosolek, 5. XII 1921.

¹⁵⁹ *Ibid.*, l. 11–12. Riigisekretäri aruanne riigivanemale keskarhiivi ruumide küsimuse lahendamise kohta, 28. XII 1921.

¹⁶⁰ *Ibid.*, l. 13. Riigisekretäri märgukiri haridusministrile (ärakiri). Tallinn, 7. I 1922.

¹⁶¹ RA, ERA.1014.1.1, l. 9. Arhiivinõukogu esimehe ettekande mustand riigivanemale. Tartu, 10. I 1922.

¹⁶² *Ibid.*, l. 10. Vabariigi Valitsuse otsuse ärakiri, 18. I 1922.

kolmest ministrist koosnev – omaette komisjon, pidas riigisekretär vajalikuks 12. jaanuaril kokku kutsuda arhiivinõukogu erakorralise koosoleku, et keskarhiivi saatust puudutavatest arengutest ülevaadet anda. Põgusalt 5. detsembril kogunenud erikomisjoni arutelu tulemusi tutvustades avaldas Terras, et Vabariigi Valitsuse koosolekul (7. jaanuaril¹⁶³) tõstatunud seoses korraldamata arhivaalide suure hulga keskarhiivis küsimus: kas poleks sellisel juhul targem arhivaalid ladudesse paigutada, ruumid ülikoolile tagastada ning keskarhiiv üldse sulgeda? Suletuks jääks arhiiv 5–6 aastaks, kuna varem pole finantsvahendite puudumisel uue arhiivihoonde ehitamine mõeldav. Just see küsimus suunatigi haridus-, sise- ja teedeministrist moodustatud komisjoni lahendamata. Samas pööras riigisekretär tähelepanu asjaolule, et keskarhiivi ruumide küsimus puudutab endiselt ka Toompea lossi ruumide kasutusvõimalusi. Nimelt on riigiarhiiv lossi kolmandale korrusele, mis on määratud riigiraamatukogule, süstematiseeritult valmis pannud hulga arhivaale, mis ootavad keskarhiivi deponeerimist. Riigiraamatukogu asub seetõttu aga Siseministeriumi ruumides, mis ootab samuti oma pindade vabastamist. Eelnevat arvesse võttes otsustas arhiivinõukogu, et kuna keskarhiivis säilitatavad arhivaalid on väga olulised nii siseriiklikus kui ka rahvusvahelises mõttes ning et keskarhiivi tegevusest sõltub riigiarhiivi, riigiraamatukogu ja muudegi Toompea lossis paiknevate asutuste tegevus, siis ei tohiks keskarhiivi tegevust katkestada, vaid tuleks jätkata säilikutte korraldamist praeguses asukohas. Lisaks rõhutati taas, et keskarhiivi ruumide saamiseks tuleb ülikoolile midagi samaväärset vastu leida. K. Raud küll imestas, et ülikool, kes on pärinud hulga tsaariaja lõpul ehitatud uusi õppehooneid ning saanud soovitud keskarhiivi Tartusse, ei suuda viimasele ruume anda. Igal juhul tuleks alustada ettevalmistustööd selleks, et riigi majandusliku olukorra paranedes võiks arhiivile ikkagi spetsiaalse hoone ehitada.¹⁶⁴

16. jaanuaril jõuab erakorralise koosoleku protokoll ka haridusministri lauale.¹⁶⁵ 2. veebruaril esitab haridusministri palvel¹⁶⁶ omapoolse seisukoha keskarhiivi tuleviku osas ka Tartu ülikooli rektor. Esmalt toonitab H. Koppel: „Meie kodumaa poliitilise, majanduslike ja kultuurilise ajaloo teadusline uurimine ei ole seni võimalik olnud, tuleks väga muretseda, kui ka nüüd uurijatele arhiivimaterjaal ligepääsemataks jääks.“ Ta märgib, et muidugi oleks arhiivile parim spetsiaalse hoone ehitamine, ent ka siis läheks umbkaudu kolm aastat aega, enne kui arhiiv saaks hakata sisse kolima (mis samuti vähemalt aasta võtab), sestap oleks mõistlik keskarhiivil jääda endisesse ühiselamusse – riigil oleks praegusajal palju soodsam maksta ülikoolile 2–3 miljonit marka uute ruumide õppe- ja teadustööks sobivasse korda seadmiseks kui kulutada uue maja ehitamiseks nelikümmend miljonit (mis Tartu ehitushindu arvestades on kindlasti liiga vähe). Seejuures on ülikool valmis arhiivile andma peale kolmanda korruse ka teise, kui see suve hakul vabaneb. Ülikooli valitsuse arvamusel tuleks keskarhiiv esimesel võimalusel ajalooteadlastele avada ja seda saab teha, kui arhiiv kõneks olnud tingimustel endises ühiselamuses tegutsemist jätkaks.¹⁶⁷

Ei ole teada, kuidas ministritest moodustatud komisjoni töö edasi kulges ja millised olid mõttevahetused, ent võib arvata, et H. Koppeli kirjal oli kolme ministri lõpliku seisukoha kujunemises oluline roll. Nii ongi vastavas dokumendis kirjas, et komisjon nõustub ülikooli valitsusega jätta keskarhiiv vähemalt esialgu senisesse asupaika ning teha ta võimalikult varsti teadlastele ligipääsetavaks.¹⁶⁸ Riigivanemale esitatud ettekandes teatab haridusminister, et kuna ülikoolil on ühiselamu hoonet tulevikus tarvis, siis hoonet arhiivi alaliseks asupaigaks ümber ehitada ei saa, vaid tuleb siiski esimesel võimalusel keskarhiivile oma maja ehitada. Ajutiselt peab keskarhiivi siiski endisesse ühiselamusse jätma ning ülikoolilt vajaduse korral

¹⁶³ RA, ERA.31.2.10, l. 13. Vabariigi Valitsuse koosoleku protokoll, 7. I 1922.

¹⁶⁴ RA, ERA.1014.1.1, l. 11–14. Arhiivinõukogu erakorralise koosoleku protokoll, 12. I 1922.

¹⁶⁵ RA, ERA.31.3.16661, l. 14. Riigisekretäri kiri haridusministrile. Tallinn, 16. I 1922.

¹⁶⁶ *Ibid.*, l. 18. Haridusministri kiri Tartu ülikooli rektorile (ärakiri). Tallinn, 11. I 1922.

¹⁶⁷ *Ibid.*, l. 17–17p. Tartu ülikooli rektori kiri haridusministrile. Tartu, 2. II 1922.

¹⁶⁸ *Ibid.*, l. 16. Vabariigi Valitsuse erikomisjoni otsus, 12. II 1922.

ruume juurde küsima.¹⁶⁹ Ministrite erikomisjoni otsuse kiitis 18. märtsil heaks ka Vabariigi Valitsus ning sellega oli keskarhiivi tegevus viimaks veidigi kindlamale alusele seatud.¹⁷⁰

Kokkuvõttes võiks ju öelda, et Eesti Vabariigi arhiivinduse esmane institutsionaliseerimine, nii et see võiks hakata täitma oma peamist ülesannet – päästa hävimisohus arhivaalid, paigutada need nõuetekohaselt hoidlatesse ning teha need seeläbi kättesaadavaks nii teadlastele, riigiametnikele kui ka kõigile teistele –, läks üle kivide ja kändude, konfliktide ja ehk väiklasevõitu solvumistegagi. Ent ometi poleks see päris õige. Tahame või mitte, aga riikliku arhiivinduse loomine ja korraldamine oli verivärske riigi ülesehitustöös vaid üks – ja võib-olla sugugi mitte kõige tähtsam – ülesanne, mis nõudis viivitamatut reageerimist ja otsustavat tegutsemist. Pigem tuleks tagantjärele tunnustust avaldada toonastele tippametnikele, kes mõistsid tuleviku perspektiive silmas pidades kõige muu kõrval ka riikliku arhiivinduse korraldamist piisavalt olulisena näha: moodustati selgete ja oluliste funktsioonidega arhiivinõukogu ning napi paari aastaga pandi konkreetne alus kahe keskse arhiivi tegevusele (mis sellest, et need jäid eri asutuste haldusalasse).

Lõpetuseks jääb küsida: kui suur oli selles kõiges soome ajaloolase, ligi üheksa aastat Tartu ülikoolis ajaloo professorina töötanud A. R. Cederbergi roll? Õigupoolest vist ikkagi üsna keskne, sest ta tõi endaga kaasa Soome (*resp.* Skandinaavia) vastavad kogemused ning hulga ettepanekuid, millest juhinduti edasises tegevuses olulisel määral. Ja hoolimata sellest, et arhiivikomisjon ja -nõukogu olid talle tema sihtides aktiivsed ja asjatundlikud abilised ning et ta oli üsna isepäine ja mitte alati riiklike asutuste struktuurilooikaga arvestav, on tema isikul määrav panus, et Tartu ülikool sai enda lähedusse keskarhiivi. See, kui oluline arhiivinduse korraldamine ning eesti oma ajalooteadusele aluse panemine 1920. aastate algul oli, hakkas laiemalt selguma alles aastaid hiljem.

¹⁶⁹ RA, ERA.31.2.10, l. 587. Haridusministri ettekanne erikomisjoni otsusest. Tallinn, 3. III 1922.

¹⁷⁰ RA, ERA.31.3.16661, l. 21. Riigisekretäri teade haridusministrile Vabariigi Valitsuse otsusest, 21. III 1922.